

JUSTTRANSITION

Rechtvaardige transitie.
Blueprint voor een beleid in België:
180 aanbevelingen.

Inhoud

Samenvatting.....	6
1. Inleiding.....	11
2. De nood aan een ecologische transitie	12
2.1. Over planetaire grenzen.....	12
Andere uitdagingen.....	13
Het adequate beleidsniveau	14
2.2. (Tussentijdse) beleidsdoelstellingen	14
2.3. Socio-technische systeeminnovaties en transities.....	15
3. Invulling van basisbehoeften: botsen op planetaire grenzen	17
3.1. Zich voeden	18
3.2. Zich huisvesten.....	18
3.3. Zich (laten) verzorgen.....	19
3.4. Zich verplaatsen	20
4. Het belang van een rechtvaardige transitie	22
Verschillende visies	23
5. Blueprint: de methodologische aanpak.....	25
5.1. Doel van de Blueprint en doelpubliek.....	25
5.2. Conceptueel kader en leidende principes.....	25
5.3. Bronnen.....	28
5.4. Structuur van het document.....	30
6. Een rechtvaardige transitie : specifieke aanbevelingen.....	34
6.1. Zich voeden	34
6.1.1. Werk.....	34
6.1.2. Opleiding en onderwijs	34
6.1.3. Financiën en investeringen	35
6.1.4. Grondstoffen en energie	36
6.1.5. Gender	36
6.1.6. Armoedebestrijding	37
6.1.7. Internationale Solidariteit	38
6.1.a. Economisch beleid	39
6.1.b. Governance.....	39
6.2. Zich huisvesten.....	40
6.2.1. Werk.....	40

6.2.2.	Opleiding en onderwijs	41
6.2.3.	Financiering en investering	41
6.2.4.	Grondstoffen en energie	42
6.2.5.	Gender	43
6.2.6.	Armoedebestrijding	43
6.2.7.	Internationale solidariteit	44
6.2.a.	Economisch beleid	44
6.2.b.	Governance	45
6.3.	Zich (laten) verzorgen.....	45
6.3.1.	Werk	45
6.3.2.	Opleiding en onderwijs	46
6.3.3.	Financiën en investeringen	46
6.3.4.	Grondstoffen en energie	47
6.3.5.	Gender en inclusie	47
6.3.6.	Armoedebestrijding	48
6.3.7.	Internationale solidariteit	49
6.3.a.	Economisch beleid	49
6.3.b.	Governance	49
6.4.	Zich verplaatsen	50
6.4.1.	Werk	50
6.4.2.	Opleiding en onderwijs	51
6.4.3.	Financiën en investeringen	52
6.4.4.	Grondstoffen en energie	53
6.4.5.	Gender en inclusie	54
6.4.6.	Armoedebestrijding	55
6.4.7.	Internationale solidariteit	56
6.4.a.	Economisch beleid	56
6.4.b.	Governance	56
7.	Een rechtvaardige transitie : algemene aanbevelingen	58
7.1.1.	Werk	58
7.1.2.	Opleiding en Onderwijs.....	59
7.1.3.	Financiën en investeringen	60
7.1.4.	Grondstoffen en energie	61
7.1.5.	Gender	62

7.1.6. Armoedebestrijding	63
7.1.7. Internationale solidariteit	64
7.1.a. Economisch beleid	65
7.1.b. Governance	65
7.1.c. Inclusie.....	66
8. Tot slot: samenvattende conclusie	68
Over de specifieke aanbevelingen	68
Over de generieke aanbevelingen	71
Reflectie over verdere werkzaamheden	72
Annex 1 – Wetenschappelijke publicaties.....	74
Annex 2 – Schrijfcyclus van het intergouvernamenteel klimaatpanel	75
Annex 3 – Het raamwerk van de 9 planetaire grenzen	76
Annex 4 – Het adequaat niveau voor leefmilieubeleid.....	78
Annex 5 – Het DPSIR-analysekader voor milieuproblemen, in detail	79
Annex 6 - Forum voor een Rechtvaardige Transitie: aanbevelingen.....	80

Samenvatting

Deze samenvatting bundelt de belangrijkste aanbevelingen, 180 in totaal, die voortvloeien uit de bijdragen van de Staten-Generaal en de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België. Ze is opgesteld op basis van bijdragen van verschillende officiële actoren en weerspiegelt ook de conclusies van wetenschappelijke experts, stakeholders, burgers en federale administraties tussen 2022 en 2024. Deze aanbevelingen hebben tot doel de sociale rechtvaardigheid en aandacht voor de meest kwetsbaren te garanderen in het transitieproces van België richting een duurzame samenleving. Er zijn alleen aanbevelingen opgenomen die voortkomen uit de bijdragen van de Staten-Generaal of de adviezen die ter gelegenheid van de Conferentie zijn geformuleerd : het Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling heeft niets toegevoegd.

Gebaseerd op het wetenschappelijke kader van de negen planetaire grenzen, benadrukt deze synthese de noodzaak om socio-economische systemen te transformeren om ecologische drempels te respecteren en tegelijkertijd aan de basisbehoeften van de samenleving te voldoen. De aanbevelingen zijn het resultaat van een participatief proces dat erop gericht was de voorstellen te onderbouwen met feiten en verschillende perspectieven in aanmerking te nemen, om zo hun maatschappelijke legitimiteit te garanderen. Het volgende document vat de aanbevelingen samen en slaat bruggen tussen de verschillende werkstromen van het federale Just Transition-proces.

Uit deze analyses komen drie belangrijke kwesties naar voren. Ten eerste vereist de ecologische crisis een diepgaande transformatie van productie- en consumptiemodellen, die momenteel onverenigbaar zijn met de regeneratiecapaciteit van de planeet. Ten tweede moeten sociale ongelijkheden worden verminderd om een rechtvaardige transitie garanderen, waarbij kosten en baten eerlijk worden verdeeld. Ten slotte vraagt de wereldwijde onderlinge afhankelijkheid om meer internationale solidariteit, met name met de landen in het Zuiden, die in het bijzonder worden getroffen door de gevolgen van klimaat- en milieucrisis.

De samenvatting concentreert zich op vier essentiële systemen voor een rechtvaardige overgang. Allereerst het voedsel- en landbouwsysteem, dat moet overstappen op duurzame praktijken, afval moet verminderen en korte toeleveringsketens moet bevorderen. Dan is er de huisvestings- en bouwsector, die de energie-efficiëntie moet verbeteren, verstandig moet omgaan met materialen en de strijd tegen energiearmoede moet opvoeren. Dan is er de gezondheidszorg, waar infrastructuur moeten worden aangepast om hun koolstofvoetafdruk te verminderen, medisch afval op verantwoorde wijze beheerd moet worden en eerlijke toegang tot zorg gegarandeerd moet worden. Ten slotte moet het mobiliteits- en vervoerssysteem duurzame oplossingen aannemen op het gebied van infrastructuur en vervoerswijzen om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen en tegelijkertijd goederen en mensen in beweging te houden.

Elk systeem wordt ondersteund door transversale hefboomen voor een effectieve implementatie. Er zijn zeven beleidshefboomen: werk, onderwijs en opleiding, financiën en investeringen, hulpbronnen en energie, aandacht voor gendergelijkheid, armoedebestrijding en internationale solidariteit.

Deze blueprint biedt een geïntegreerde en gestructureerde visie om beleidsmakers, sociale partners en het maatschappelijk middenveld te ondersteunen bij de uitvoering van een rechtvaardige transitie. Door milieunoodzakelijkheden te combineren met sociale rechtvaardigheid, weerspiegelen deze aanbevelingen de ambitie van België om een duurzame, rechtvaardige en inclusieve toekomst op te bouwen, in lijn met internationale verbintenissen en maatschappelijke verwachtingen.

In de blueprint wordt een onderscheid gemaakt tussen specifieke aanbevelingen per basisbehoefte (en subsysteem) en generieke aanbevelingen die gelden voor elke basisbehoefte (en subsysteem). Hieronder worden elk samengevat. Daarna volgt nog een samenvattende reflectie over verdere werkzaamheden.

Specifieke aanbevelingen

1. Zich voeden

De ontwikkeling van een duurzame landbouw is essentieel om de klimaat- en sociale uitdagingen aan te pakken, terwijl tegelijkertijd groene en kwalitatieve banen worden gecreëerd. Dit vereist het gebruik van milieuvriendelijke veeteelt- en landbeheerpraktijken en het ondersteunen van boeren bij de overgang naar klimaatrobuuste werkwijzen. Maatregelen zoals sociale bescherming of belastingvoordelen kunnen duurzame aanpakken stimuleren.

Scholen spelen een sleutelrol, onder meer door gratis gezonde en duurzame maaltijden aan te bieden en jongeren te onderwijzen over milieubewuste consumptiegewoonten. Vijfjarenplannen kunnen worden opgesteld om deze transitie te structureren. Op fiscaal vlak is het relevant om boeren te ondersteunen door middel van belastingverminderingen voor ecologische praktijken of door belastingen in te voeren op voedselverspilling en producten met een hoge koolstofvoetafdruk.

Regeneratieve landbouw moet worden bevorderd door het geleidelijk uitbannen van pesticiden en synthetische meststoffen, om de gezondheid, bodemkwaliteit en het milieu te beschermen. Het is ook van belang om een genderdimensie te integreren, onder andere door gegevens te verzamelen over rollen in de sector en rekening te houden met kwesties zoals hormoonverstoorders en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB).

In de strijd tegen armoede is het van cruciaal belang om iedereen toegang te garanderen tot gezonde en duurzame voeding. Op internationaal niveau moeten België en de EU hun inspanningen intensiveren om duurzame landbouwmodellen te promoten in landen met lage inkomens en om de klimaataanpassing van hun landbouwsystemen te ondersteunen.

Deze acties dragen bij aan een landbouw die milieuvriendelijk, sociaal rechtvaardig en economisch haalbaar is.

2. Zich huisvesten

Huisvesting, als een fundamenteel recht, moet voor iedereen toegankelijk zijn, met aandacht voor een rechtvaardige transitie. Dit houdt in dat duurzame bouwpraktijken worden bevorderd en dat beroepen in de sector worden herwaardeerd, onder meer via betaalde beroepsopleidingen en kwalitatieve banen.

Op financieel vlak is het essentieel om sociale huisvesting uit te breiden en te verduurzamen, terwijl er duurzame renovatiefondsen worden ontwikkeld om de energie-efficiëntie van gebouwen te verbeteren, met name van energievervlindende woningen. Het stimuleren van collectieve energie-infrastructuren, het financieren van de transitie via publieke en progressieve instrumenten, zoals een openbare bank, en het ontwikkelen van Green Budgeting zijn cruciale hefboomen om deze doelen te bereiken.

Op het gebied van energie is het noodzakelijk om de EPB-normen te harmoniseren en de toegang tot subsidies voor iedereen te verbeteren. Er moet bijzondere aandacht worden besteed aan vrouwen, die vaak oververtegenwoordigd zijn op de huurmarkt, waar gebouwen vaak slecht geïsoleerd zijn. Het is ook belangrijk om het genderspect van renovatiesubsidies te evalueren en huurders, vooral de meest kwetsbaren, te beschermen tijdens energierenovatie werkzaamheden.

Tot slot is de strijd tegen energiearmoede een prioriteit. Deze maatregelen zullen zorgen voor duurzame en eerlijke toegang tot huisvesting, terwijl ze de ecologische en sociale transitie ondersteunen.

3. Zich (laten) verzorgen

Toegang tot gezondheidszorg is een fundamenteel recht dat voor iedereen moet worden gegarandeerd. Om de huidige uitdagingen aan te pakken, is het van cruciaal belang om de beroepen in de zorgsector, waar tekorten zijn, te herwaarderen door hun aantrekkelijkheid te vergroten en deze banen te beschermen tegen economische transformaties. Daarnaast is investeren in preventie, met name gericht op de impact van ongezonde voeding en luchtvervuiling, onmisbaar.

Gezondheidsbeleid moet rekening houden met de behoeften van kwetsbare groepen, waaronder vrouwen en mensen met een handicap, om eerlijke toegang tot zorg te waarborgen in een duurzame context. Universele toegang tot betaalbare en kwalitatieve zorg blijft essentieel om armoede te verminderen en achtergestelde bevolkingsgroepen te laten profiteren van verbeteringen in het gezondheidssysteem.

Ten slotte wordt op internationaal niveau aanbevolen om partnerschappen te versterken om duurzame gezondheidstechnologieën over te dragen en de capaciteiten van ontwikkelingslanden te ontwikkelen om hun infrastructuren ecologisch verantwoord te beheren.

Deze maatregelen zullen een inclusief, duurzaam en op de behoeften van iedereen afgestemd gezondheidssysteem garanderen.

4. Zich verplaatsen

De ecologische en sociale transitie van het mobiliteitssysteem is essentieel om de klimaat- en sociale uitdagingen aan te pakken. Om een duurzame en rechtvaardige toekomst te garanderen, is het noodzakelijk te investeren in betrouwbare, geharmoniseerde en betaalbare openbaarvervoerssystemen. Tegelijkertijd moet de promotie van zachte mobiliteit, zoals wandelen en fietsen, worden ondersteund door aangepaste infrastructuur en concrete stimuleringsmaatregelen, zoals het nationale register "MyBike" om fietsdiefstal tegen te gaan.

De infrastructuur moet afgestemd worden op de behoeften van kwetsbare groepen, zoals ouderen, mensen met een handicap en mensen in armoede. De betrokkenheid van vrouwen in de planning en in besluitvormingsfuncties is essentieel om beter rekening te houden met specifieke behoeften en universele toegankelijkheid van alle diensten te garanderen.

Om het mobiliteitsbeleid af te stemmen op de klimaatdoelstellingen, is het cruciaal de subsidies voor fossiele brandstoffen te verminderen, de fiscaliteit van bedrijfswagens te hervormen en een eerlijke kilometerheffing in te voeren. Deze hervormingen zullen bijdragen aan de financiering van duurzame oplossingen en het verantwoordelijkheidsgevoel van gebruikers vergroten.

Onderwijs en opleiding spelen ook een centrale rol. Het opleiden van technici gespecialiseerd in het onderhoud van elektrische voertuigen en het onderwijzen van de principes van zachte mobiliteit vanaf jonge leeftijd zal duurzame gewoontes stimuleren, met aandacht voor het betrekken van ondervertegenwoordigde groepen in deze domeinen.

Tot slot is een coherente en participatieve governance onmisbaar. Het aannemen van een interfederale visie, het versterken van de dialoog met burgers en het promoten van inclusieve initiatieven, zoals sociale tarieven en gedeelde mobiliteitsoplossingen, zullen bijdragen aan een rechtvaardige transitie.

Deze acties zullen zorgen voor een duurzame, toegankelijke en respectvolle mobiliteit die tegemoetkomt aan de klimaat- en sociale uitdagingen.

Generieke aanbevelingen

Tijdens de verschillende processen van de Staten-Generaal én van de Conferentie in België zijn 52 generieke aanbevelingen geformuleerd. Het creëren van kwaliteitsvolle banen in sectoren zoals hernieuwbare energie, openbaar vervoer en recycling is cruciaal, evenals het ondersteunen van werknemers die door de transitie worden getroffen. Gerichte omscholing, begeleiding en samenwerking tussen overheden, bedrijven en sociale partners zijn daarbij essentieel.

Onderwijs en levenslang leren vormen de ruggengraat van deze transitie. Het versterken van digitale en groene vaardigheden en het betrekken van kwetsbare groepen zoals vrouwen, migranten en ouderen zorgen voor een inclusieve arbeidsmarkt. Daarnaast moeten financieringsmechanismen gericht zijn op het beschermen van de meest kwetsbaren, bijvoorbeeld via versterking van sociale zekerheid, aanpak van energiearmoede en progressieve belastingen op vervuiling.

De circulaire economie biedt kansen om grondstofgebruik te verminderen en lokale werkgelegenheid te stimuleren. Overheden kunnen duurzame en circulaire praktijken bevorderen via overheidsopdrachten. Gendergelijkheid is een integraal onderdeel: sectoren zoals zorg en onderwijs verdienen erkenning als essentieel voor een duurzame economie, met betere arbeidsvoorwaarden en gender budgeting om ongelijkheden te verkleinen.

Inclusieve participatie en goed bestuur zijn hoekstenen van deze transitie. Kwetsbare groepen moeten betrokken worden bij beleidsvorming, ondersteund door transparante monitoring en intersectionele data. Solidariteit op nationaal en internationaal niveau is noodzakelijk. België kan hierin een voortrekkersrol spelen door samenwerking binnen Europa en met het mondiale zuiden te versterken via financiële steun, kennisdeling en technologische samenwerking.

Een geïntegreerde aanpak, gericht op sociale, ecologische en economische doelen, met duidelijke strategieën en breed maatschappelijk draagvlak, is essentieel om een rechtvaardige en inclusieve transitie te realiseren.

Reflectie over verdere werkzaamheden

Er zijn dus in het totaal 180 specifieke en generieke aanbevelingen opgelijst in dit document als resultaat van de werkzaamheden tijdens de Staten-Generaal en de Conferentie in België. Toch kunnen nog andere observaties worden gemaakt.

Van de 7 transversale beleidsdomeinen die door de stakeholders als prioritair werden aangemerkt zijn over de indeling 'specifieke en generieke aanbevelingen heen' zijn er per categorie een paar tientallen

aanbevelingen geformuleerd voor een rechtvaardige transitie. Enkel voor opleiding en onderwijs én voor internationale solidariteit blijft het aantal aanbevelingen aan de lage kant, terwijl deze beleidsdomeinen van primordiaal belang zijn voor een rechtvaardige transitie. Er wordt dus aangeraden om na te gaan wat de reden hiervoor is én waar in andere bestaande rapporten aanbevelingen kunnen worden gevonden in verband met een rechtvaardige transitie.

Tot slot van de blueprint worden enkele concrete voorstellen geformuleerd voor verdere werkzaamheden.

1. Inleiding

Verschillende bevestigingen van Europese burgers wijzen erop dat velen nog steeds niet vinden dat de ecologische transitie in de Europese Unie (EU) op een eerlijke manier wordt georganiseerd. Een survey in het kader van de Eurobarometer 2022 over percepties van de groene transitie laat bijvoorbeeld zien dat slechts 50% van de respondenten vindt dat de EU genoeg doet voor een rechtvaardige transitie en slechts 46% van de respondenten heeft er vertrouwen in dat duurzame energie, producten en diensten betaalbaar zullen zijn voor iedereen, inclusief armere mensen, in 2050.¹

Redenen genoeg voor Zakia Khattabi, minister van Klimaat, Leefmilieu, Duurzame Ontwikkeling en Green Deal, in de regering van premier De Croo, om het Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling (FIDO) te belasten mee vorm te geven aan de *Staten-Generaal voor een Rechtvaardige Transitie (2022-2023)* én vervolgens met de organisatie van een *Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België* (8-9 november 2023). Een ecologische en rechtvaardige transitie gericht moet immers gericht zijn op een duurzame ontwikkeling van onze samenleving.

Binnen de Staten-Generaal werden vier werkstromen opgezet:

- een wetenschappelijk Hoog Comité
- een Forum van stakeholders
- een Burgerpanel
- de federale administraties

De output van deze werkstromen waren – samen met de adviezen van verschillende raden – een input voor de Conferentie. Het betreft een veelheid aan informatie die terug te vinden is op www.justtransition.be.

Het opzet van deze Blueprint voor een beleid ‘Rechtvaardige Transitie’ is erop gericht de beleidsaanbevelingen die terug te vinden zijn in die informatiebronnen te stroomlijnen ten behoeve van beleidsmakers op het federale niveau, de gefedereerde entiteiten en het lokale niveau. Sociale partners (werkgevers en werknemers) kunnen er eveneens mee aan de slag. De Blueprint is verder ook een input voor het maatschappelijke debat rond het streven naar een rechtvaardige transitie.

Hierna wordt ‘De nood aan een ecologische transitie’ beargumenteerd in het Hoofdstuk 2. Daarna wordt in Hoofdstuk 3 het overschrijden van de planetaire grenzen gelinkt aan (sommige) socio-economische subsystemen ‘nodig’ om invulling te geven aan basisbehoeften zoals ‘zich voeden’, ‘zich huisvesten’, ‘zich (laten) verzorgen en ‘zich verplaatsen’. In Hoofdstuk 4 wordt het belang van een rechtvaardige transitie gemotiveerd. Hoofdstuk 5 licht de methodologische aanpak toe om tot deze blueprint met aanbevelingen te komen. Hoofdstuk 6 - het belangrijkste hoofdstuk - formuleert specifieke aanbevelingen voor een rechtvaardige transitie van de socio-economische subsystemen; dit gebeurt aan de hand van transversale beleidsdomeinen die werden onderscheiden (naast ‘economisch beleid’ en ‘governance’). Het volgende hoofdstuk (Hoofdstuk 7) formuleert generieke aanbevelingen, ingedeeld op dezelfde wijze als het vorige hoofdstuk. Tot slot volgt een Hoofdstuk 8 met een bespreking en conclusies.

---

¹ Zie <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2672> (laatst geraadpleegd op 8 december 2024).

2. De nood aan een ecologische transitie

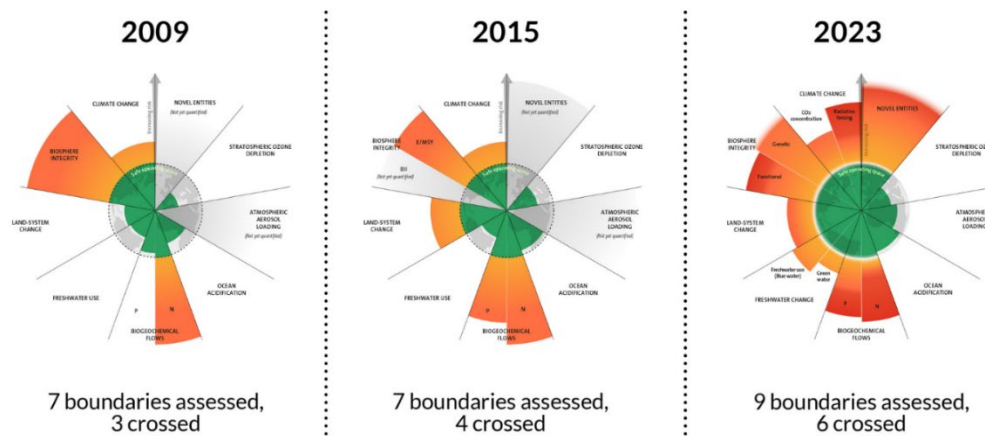
In dit hoofdstuk wordt eerst ingegaan op het raamwerk van de 'planetaire grenzen' geduid, evenals andere uitdagingen zoals 'grondstoffenschaarste' en 'plasticvervuiling'. Het raamwerk wordt kort gelinkt aan beleidsdoelstellingen op middellange en lange termijn. Tot slot van dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij socio-technische systeeminnovatie en transitie.

Het is hierbij steeds belangrijk om zich te baseren op wetenschap. Het maatschappelijke debat wordt meer en meer beïnvloed door (toonaangevende) stemmen die iets al dan niet geloven, eerder dan zich aan de wetenschap te houden. Denk bijv. aan het debat over klimaatverandering. Om die reden wordt in Annex 1 in herinnering gebracht hoe wetenschappelijke publicaties tot stand komen.

2.1. Over planetaire grenzen

Over de ecologische uitdagingen wordt reeds decennia gerapporteerd. De economische expansie sedert de jaren '50 en '60, vlak na de Tweede Wereldoorlog, lag aan de basis van de toename van milieuproblemen: verontreiniging met pesticiden, aantasting van de ozonlaag, verdroging van zoetwatermeren, vermisting van rivieren en bodems, verzuring van meren, enz. Vanaf de jaren '90 wordt systematisch gerapporteerd over de toestand van het leefmilieu, van lokaal tot globaal. Steeds met meer onderbouwing en detail. Tegenwoordig gaat er geen week voorbij of een artikel of een wetenschappelijk rapport met peer review wordt gepubliceerd over die milieuproblemen. Steevast wordt alarm geslagen.

Vijftien jaar geleden werd voor de eerste maal het raamwerk 'planetaire grenzen' gepubliceerd. Artikelen gepubliceerd in 2009², 2015³ en 2023⁴ voldoen aan het peer review criterium in de bekende wetenschappelijke tijdschriften *Science* en *Nature*: zie Figuur 1. Het raamwerk wordt ook gehanteerd door o.a. het Europees Milieugentschap.⁵

Figuur 1 – De evolutie van het raamwerk voor planetaire grenzen.⁶

² Rockström, J., Steffen, W., Noone, K. *et al.* A safe operating space for humanity. *Nature* 461, 472–475 (2009).

³ Steffen, W. *et al.*, Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science* 347 (2015).

⁴ Richardson, K. *et al.*, Earth beyond six of nine planetary boundaries. *Science Advances*, 9(37) (2023).

⁵ Zie bijv. <https://www.eea.europa.eu/publications/is-europe-living-within-the-planets-limits/>.

⁶ Zie <https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries.html>.

In dit raamwerk zijn er 9 'aardse systeemprocessen': 'klimaatverandering', 'verandering in de integriteit van de biodiversiteit', 'biochemische stromen', 'aantasting van de stratosfeer', 'verzuring van de oceaan', 'verandering van zoet water', 'verandering in het landsysteem', 'atmosferische aerosolbelasting' en 'nieuwe entiteiten'. Onze universiteiten in België bestuderen elk van deze processen. Voor ieder proces zijn parameters (lees: indicatoren) ontwikkeld die goed geaccepteerd zijn in de wetenschappelijke wereld; voor klimaatverandering, bijvoorbeeld 'atmosferische CO₂-concentratie (ppm CO₂)'. Vervolgens worden aan deze indicatoren doelstellingen gekoppeld, t.t.z. limieten die niet mogen worden overschreden zonder dat het risico wordt gelopen op abrupte en onomkeerbare veranderingen in het leefmilieu. Reeds geruime tijd, zelfs zonder dat de grenzen werden overschreden, kunnen negatieve effecten voor mens en milieu worden waargenomen. Annex 2 geeft een overzicht op basis van de publicatie uit 2023: hier werd vastgesteld dat 6 van de 9 planetaire grenzen werden overschreden. Bij de definiëring van deze planetaire grenzen (lees: limieten) wordt evident beroep gedaan op de wetenschappelijke bevindingen van bijv. intergouvernementele panels (IPCC, IPBES ...).

Andere uitdagingen

Het overschrijden van planetaire grenzen is het gevolg van onze niet-duurzame productie- en consumptiepatronen. Naast systemische vraagstukken over de organisatie van onze samenleving (zie verder) liggen het gebruik van grondstoffen en energiebronnen mede aan de basis. Het winnen van deze grondstoffen en energiebronnen veroorzaken milieuproblemen en ze verstoren de aardse systeemprocessen. De exponentieel toegenomen vraag⁷ zorgt wereldwijd voor 'een oorlog' om grondstoffen.⁸ Deze oorlog heeft vele gezichten gaande van militaire interventies over economische maatregelen tot speculatie op het maken van winsten, alle met de bedoeling de machtsrelaties over de grondstoffen te wijzigen. Het zogenoemde 'extractivisme'⁹ kent een sterke toename sedert de economische expansie – zeker sedert de jaren '90 – en heeft een enorme impact op samenlevingen overal ter wereld.¹⁰ De ecologische en sociale gevolgen voor mens en milieu door mijnbouwactiviteiten zijn niet te overzien; geopolitieke spanningen over grondstoffen nemen hand over hand toe.

* * * * *

Nog een andere uitdaging die niet meteen volledig wordt gevat door de definiëring van de huidige 9 planetaire grenzen is de plasticvervuiling. Elke dag worden – om het met een beeld te schetsen – ter wereld 2000 vuilniswagens vol plastic gedumpt in de oceanen, rivieren en meren. Het Milieuprogramma van de Verenigde Naties (UNEP) geeft aan dat het probleem van plasticvervuiling zich niet in een vacuüm bevindt. De ecologische, sociale en economische problemen, samen met de gezondheidsrisico's van kunststoffen moeten worden samen gezien met andere milieuproblemen, zoals klimaatverandering, achteruitgang van ecosystemen en het gebruik van grondstoffen.

In Europa wordt plastic meestal (ongeveer 74%) gebruikt voor niet-pakkingsdoeleinden, zoals in de bouw, meubels, textiel en consumentenelektronica. Toch is 85% van de mariene plasticverontreiniging

---

⁷ Zie bijv. [Global Resources Outlook 2024 - Bend the trend - pathways to a liveable planet as resource use spikes](#) van het International Resource Panel.

⁸ Oorlogen om (fossiele en nucleaire) energiebronnen waren al bekend.

⁹ Zie voor een omschrijving de [Woordenlijst van het International Resource Panel](#).

¹⁰ Het extractivisme vindt al meer dan 500 jaar plaats, het is zelfs van alle tijden. Denk maar aan de grote hoeveelheden natuurlijke hulpbronnen die de laatste eeuwen werden geëxporteerd uit kolonies in Afrika, Azië en Latijns-Amerika om te voldoen aan de productie- en consumptiepatronen in de Westerse wereld.

afkomstig van op het land. Inname van kunststoffen, waaronder microplastics, door mariene soorten is wijdverbreid in Europese zeeën.

Reden waarom de internationale gemeenschap begin 2022 heeft beslist tot een *Legally Binding Instrument on Plastic Pollution, Including in the Marine Environment*. Onderhandelingen lopen nog steeds. De verwachting is dat deze worden afgerond in de loop van 2025.

Het adequate beleidsniveau

Het leefmilieubeleid moet worden vorm gegeven op het meest adequate beleidsniveau. In feite hangt dit samen met kenmerkende fysieke processen in de omgeving (van lokaal tot globaal) én de wijze waarop die worden verstoord. In Annex 3 wordt een overzicht gegeven. Enkele voorbeelden.

Gezien de uitstoot van broeikasgassen of gassen die de ozonlaag aantasten de huishouding van energie en straling op wereldniveau verstoren zullen alle landen samen naar een oplossing moeten zoeken. Vandaar dat het Klimaatverdrag in 1992 en het Verdrag ter bescherming van de ozonlaag reeds in 1985 binnen de Verenigde Naties werden afgesloten. De verontreiniging van rivieren – door bijv. vermisting of eutrofiëring – daarentegen geeft effecten op het niveau van rivierbekkens die de grenzen van enkele landen kunnen overschrijden. Vandaar dat België, Nederland en Frankrijk bijv. in 1994 het Verdrag inzake de bescherming van de Schelde .

hebben afgesloten. Het kan dat een supranationale overheid probeert een harmonisatie te brengen in het beleid (bijv. de Europese Unie over de waterkwaliteit in rivieren) waardoor (aspecten van) verdragsrechtelijke afspraken op het niveau van rivierbekkens, in casu, komen te vervallen. Dit betekent niet dat er geen nauwe samenwerking meer nodig is: cf. in deze de Internationale Scheldec commissie.

2.2. (Tussentijdse) beleidsdoelstellingen

Zoals hoger aangegeven wordt bij de definiëring van planetaire grenzen beroep gedaan op de wetenschappelijke bevindingen van bijv. intergouvernementele panels (IPCC, IPBES ...). Zij formuleren op wetenschappelijke basisdoelstellingen die moeten worden gehaald – bijv. inzake klimaatverandering – tegen 2030 en 2050. Het is vervolgens binnen verdragsrechtelijke context dat de politieke afweging wordt gemaakt hoe hier mee wordt omgegaan; daarenboven gaat elke partij (lees: lidstaat) bij het verdrag hierover voorafgaand aan de onderhandelingen een standpunt over bepalen. De 27 Europese lidstaten spreken op het multilaterale niveau als één stem; de Europese Unie wordt ook als een partij beschouwd.

Een belangrijk probleem sedert lang binnen een dergelijke context is telkenmale de vaak single focus op één van de leefmilieuproblemen: binnen het UNFCCC de klimaatverandering, binnen het IPBES het verlies aan biodiversiteit, binnen UNECE-LRTAP de grensoverschrijdende luchtverontreiniging, enz. Er zijn verschillende voorbeelden (uit het verleden) waarbij zich afwenteling (lees: ‘versterking van’) op een ander milieuprobleem voordoet bij het zoeken naar een oplossing voor het ene milieuprobleem. Denk hierbij aan het stimuleren van biobrandstoffen (uit bijv. palmolie en soja) begin deze eeuw als antwoord op klimaatverandering met alle ecologische en sociale gevolgen voor de biodiversiteit in Latijns-Amerika en Zuidoost-Azië.

Meer en meer worden ook globale doelstellingen naar voor geschoven, of – toch minstens – benoemd. De ‘drievoudige planetaire crisis’ (in het Engels: Triple Planetary Crisis) is bijv. een begrip nog niet zolang geleden aangenomen door de Verenigde Naties: klimaatverandering, verlies van biodiversiteit en milieuvervuiling. Hiermee wordt ook de onderlinge afhankelijkheid benadrukt en hun gezamenlijke impact op de ecosystemen, samenlevingen en economieën van de planeet.

Het Europees parlement heeft dan weer als doelstelling ‘een koolstofneutrale, ecologisch duurzame, niet-toxische en volledig circulaire samenleving en economie tegen 2050’ (in het Engels: ‘a carbon-

neutral, environmentally sustainable, non-toxic, and fully circular society and economy by 2050') naar voor geschoven. Ook hier leest men de linken die worden gelegd tussen verschillende milieuproblemen om afwenteling in ruimte en in tijd (en reboundeffecten) te vermijden.

Dit maakt de noodzakelijke ecologische transitie *an sich* niet vanzelfsprekend en complex. In het volgende punt wordt dit geïllustreerd.

2.3. Socio-technische systeeminnovaties en transities

Vanaf de jaren '90 maakt het wetenschappelijk onderzoek hierover opgang. Verschillende centra in Nederland waren en zijn een referentie. Publicaties van Weterings én van Geels en Kemp bijvoorbeeld waren destijds toonaangevend.^{11, 12}

De noodzakelijke ecologische transitie kan niet alleen door in te zetten op innovatieve producten en productieprocessen. Het socio-economische systeem die aan de basis liggen van onze welvaart – zoals het mobiliteits-, het voedsel-, het zorg- en het woonsysteem – moet als geheel herdacht worden. Dat vraagt o.a. nieuwe technologieën, nieuwe instituties die nieuwe regels hanteren, hertekende structuren, actoren die zich anders gedragen. De maatschappelijke veranderingsprocessen die hiermee gepaard moeten gaan, worden in de wetenschappelijke literatuur omschreven als socio-technische systeeminnovaties en transities. Een transitie duidt vergaande wijzigingen in de manier waarop zo'n subsysteem werkt. Het gaat over de langere termijn, manifesteert zich op verschillende niveaus en kenmerkt zich door samenlopende veranderingen op economisch, cultureel, technologisch, ecologisch, sociaal en institutioneel vlak. Transities zijn dus complexe processen om 'wicked problems' te proberen op lossen.

Uit de voorgaande paragraaf wordt het reeds duidelijk: bij systeeminnovatie worden subsystemen afgebakend op basis van 'functies' die een socio-technisch systeem moet verzekeren, functies die binnen zo'n systeem van vraag en aanbod worden geleverd door producten, door product-dienst-combinaties of organisaties.¹³ Refererend naar Weterings et al. (1997) kan een onderscheid worden gemaakt tussen verschillende soorten behoeften die in een maatschappij vervuld moeten worden: generieke functies (levering grondstoffen, levering energie), intermediaire functies (zakelijke dienstverlening, verplaatsen, communicatie ...), eindgebruikersfuncties (huisvesten, recreatie, voeden, persoonlijke verzorging, maatschappelijke gezondheidszorg ...). De voorbeelden zijn niet limitatief en soms uitwisselbaar tussen de categorieën van intermediaire en eindgebruikers 'functies'. Het wetenschappelijk onderzoek over 'eindgebruikersfuncties' is sterk verbonden met het denken over 'basisbehoeften' van de mens, waarbij steevast wordt verwezen naar het baanbrekend werk van Abraham Maslow in de jaren '50 en '60.¹⁴ Transities zijn dan dus veranderingen in de manier waarop de basisbehoeften en onderliggende maatschappelijke functies worden vervuld worden. Verwijzend naar Geels en Kemp (2000), het is niet alleen een technisch veranderingsproces, maar ook een sociaal-cultureel veranderingsproces.

---

¹¹ Weterings, R., Kuijper, J., Smeets, E., Annokée, G.J., Minne, B. (1997), 81 mogelijkheden: technologie voor duurzame ontwikkeling. Eindrapport van de milieugerichte technologieverkenning, VROM, Den Haag.

¹² Geels, F.W., en Kemp, R. (2000) Transities vanuit sociotechnisch perspectief, achtergrondrapport voor de studie "Transities en Transitie management" van ICIS en MERIT ten behoeve van NMP-4, November 2000, UT, Enschede en MERIT, Maastricht.

¹³ De Jonge W., Paredis E., Lavrijsen J., Vander Putten E. (2009) Vlaanderen en de transitie naar een koolstofarme economie. Wetenschappelijk rapport, MIRA 2009, VMM.

¹⁴ De Jonge W., Mazijn B. & Van Assche J. (2000). Milieugebruiksruimte: operationalisering van een vaag concept. In: Duurzame ontwikkeling meervoudig bekeken (pp. 1-67). Gent: RUG. Centrum voor Duurzame Ontwikkeling en Academia Press.

Verder in het rapport zal duiding worden gegeven bij de focus van deze blueprint voor een rechtvaardige transitie. Er zal worden aangegeven dat de basisbehoeften 'zich voeden', 'zich verplaatsen', 'zich (laten) verzorgen' en 'zich huisvesten' een belangrijke rol spelen. Om die reden wordt hierna voor deze basisbehoeften de link gelegd met de planetaire grenzen.

3. Invulling van basisbehoeften: botsen op planetaire grenzen

Zoals hoger aangegeven, wordt binnen het raamwerk 'planetaire grenzen' de link gelegd tussen de verstoring van de 'aardse systeemprocessen' (lees: de milieuproblemen) en het risico dat wordt gelopen wanneer grenzen worden overschreden, m.a.w. wanneer de draagkracht van de aarde wordt overschreden.

Het DPSI-R-analysekader legt de link tussen de drijvende krachten achter de verstoring(en) en de milieuproblemen. DPSI-R staat voor 'Driving forces', 'Pressure', 'State of the environment', 'Impact on man and nature' en 'Response'. De drijvende krachten in de samenleving (**D**) betreffen de socio-economische activiteiten, de bevolking, de economische ontwikkeling ...: verder in de tekst wordt hier meer in detail op ingegaan. De druk op het milieu (**P**) zijn aan de inputzijde het gebruik van grondstoffen en energiebronnen, een aan de outputzijde de emissies naar het leefmilieu. Die druk verandert de staat van het milieu (**S**): de monitoring kan gebeuren op basis van concentraties, afzettingen, immissies, structurele kenmerken, enz. Vanzelfsprekend heeft die verandering een impact (**I**) op de mens en de samenleving, en op de natuur: denk aan effecten op de gezondheid, e biodiversiteit, de economie, enz. De bedoeling is dat de samenleving niet bij de pakken blijft zitten en reageert (**R**) die preventief gericht kan zijn op de '**D**', rationeel op de '**P**', op de effecten van de '**S**'-verandering of curatief op de '**I**'.

In Annex 4 wordt schematisch meer detail gegeven over de drijvende krachten (**D**). Iedere mens heeft basisbehoeften die moeten worden ingevuld ('needs'). Deze geven aanleiding tot wensen ('desires') op basis van de eigen wereldbeelden, waarden ... Hoe je in het leven staat speelt evenzeer een rol: 'Ben je tevreden?', 'Ben je ziek?' ... Je leeft natuurlijk niet in isolement; jouw levensstijl in de samenleving, incl. jouw consumptiepatronen en jouw koopkracht, beïnvloeden hoe en waar je aan jouw wensen kunt tegemoetkomen ('satisfiers'); ook hier speelt tevredenheid en/of frustratie een rol. Het geeft aanleiding tot jouw vraag naar goederen of diensten die worden geleverd door het aanbod van de socio-economische sectoren in de maatschappij. Hier valt natuurlijk nog veel meer over te zeggen: denk maar aan het vraagstuk hoe autonoom consumenten in hun 'vraag' zijn en in welke mate die is gestuurd door het 'aanbod'.

Een voorbeeld. Aantasting van de ozonlaag.

Omschrijving. *Het gaat om een langdurige verdunning of de aantasting van de stratosferische ozonlaag als gevolg van de emissies van bepaalde chloor- en broomhoudende verbindingen die door de mens zijn gefabriceerd en in de atmosfeer terecht komen ten gevolge van menselijke activiteiten. Soms spreekt men van 'het gat in de ozonlaag'.*

DPSI-R – kader. *Een belangrijke basisbehoefte is 'eten en drinken' ('needs'). Je wenst dat de (sommige) voeding vers en/of koud is ('desires'). Hiervoor waren en zijn frigo's een belangrijk hulpmiddel ('satisfiers'), die werden en worden geproduceerd in de metaalsector. Dit alles vormen de drijvende krachten (**D**) achter de druk (**P**) op het leefmilieu door de uitstoot (bij productie of ontmanteling van de frigo's) van ozonafbrekende stoffen uit het koelsysteem (cf. de cyclus van Carnot). Hierdoor verandert de dikte van de ozonlaag, m.a.w. de ozonlaag wordt aangetast (**S**), waardoor er minder UV-licht uit de zonnestraling wordt gefilterd, want dat is een belangrijke taak van die ozonlaag. Er kan preventief worden opgetreden door met andere technologieën te werken in de frigo's, t.t.z. met stoffen die minder/niet schadelijk zijn voor de ozonlaag, maar evenzeer door curatief op te treden door zich met zonnecrème in te smeren bij het (kort) verblijf in de zon of door de behandeling van huidkanker.*

Het is belangrijk om bij het hanteren van analysekaders als voorbereiding op beleidsvoornemens of strategieën op een systematische en samenhangende wijze tewerk te gaan (kwestie van het niveau van cafépraat of vele sociale mediaberichten te overstijgen).

3.1. Zich voeden

Het subsysteem 'landbouw en voeding' geeft invulling aan bevredigers, wensen en noden van mensen om zich te voeden. De nood aan een ecologische transitie van dit subsysteem wordt beschreven in tal van wetenschappelijke rapporten op Belgisch, Europees en internationaal beleidsniveau gaande^{15,16}.

Hieronder citeren we uit een recent rapport van het Europees Milieuagentschap de sleutelfactoren voor het luik 'landbouw' waarom er dringend nood is aan een ecologische transitie van het landbouw- en voedingssysteem (vertaald):¹⁷

- Landbouwgebieden, inclusief akkerland, weiden en mozaïeklandbouwgronden, omvatten 39% van het totale landoppervlak van de EU.
- Landbouwgebieden zijn de meest getroffen categorie per grondinname. 1,4% van de landbouwgebieden ging verloren tussen 2000 en 2018 in de EU-28 vanwege conversie in stedelijke gebieden.
- De biologische landbouw in de EU is sinds 2012 continu toegenomen en verlengde tot 10,5% van het gebruikte landbouwgebied. Het zal naar verwachting 15% bereiken, wat kan worden versneld door de voorziene extra ondersteuning van de Europese Green Deal.
- Landbouw is de bron van 11% van alle broeikasgassen die in de EU worden uitgestoten, inclusief meer dan 54% van alle methaanemissies.
- Ondanks de wetgeving die de vervuiling van voedingsstoffen aanpakt, veranderde de gemiddelde nitraatconcentratie bij EU -grondwaters niet significant van 2000 tot 2021.
- Landbouw draagt ook bij aan 94% van alle ammoniakemissies.
- Op basis van gegevens gerapporteerd onder de Habitat- en Vogelrichtlijnen zijn landbouwactiviteiten (samen met verstedelijking) de meest gerapporteerde druk voor zowel habitats als soorten.
- In 2020 werden een of meer pesticiden gedetecteerd boven de drempels van bezorgdheid (een risico voor de menselijke gezondheid) op 22% van alle monitoringlocaties in rivieren en meren in heel Europa. Wat bodemvervuiling betreft, bevatte 83% van de landbouwgronden getest in een onderzoek uit 2019 residuen van pesticiden.

Merk op: tijdens de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (Brussel, 8-9 november 2023) werd het thema 'landbouw en voeding' ingeleid door Prof. dr. Joost Dessen (UGent). Zijn presentatie kan worden (her-)bekeken via www.justtransition.be.

3.2. Zich huisvesten

Het subsysteem 'bouwen en wonen' geeft invulling aan bevredigers, wensen en noden van mensen om zich te huisvesten. De nood aan een ecologische transitie van dit subsysteem wordt beschreven in tal van wetenschappelijke rapporten op Belgisch, Europees en internationaal beleidsniveau¹⁸.

---

¹⁵ Zie bijv.

https://pure.ilvo.be/ws/portalfiles/portal/3508705/Hubeau_2015_178_Systeembeschrijving_van_het_Vlaams_e_landbouw_en_voedingssysteem_een_nulmeting.pdf of <https://developpementdurable.wallonie.be/thematiques/alimentation-durable>.

¹⁶ Zie bijv. <https://openknowledge.fao.org/items/93eefa6e-bb86-4834-9450-29b07d3e28b8>.

¹⁷ Zie <https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/agriculture-and-food> (laatst geraadpleegd op 3 december 2024).

¹⁸ Zie bijv. <https://developpementdurable.wallonie.be/thematiques/construction-durable>.

Hieronder citeren we uit een recent rapport van het Europees Milieuagentschap de sleutelfactoren voor het luik ‘gebouwen en constructie’ waarom er dringend nood is aan een ecologische transitie van het huisvestingssysteem (vertaald):¹⁹

- Huisvesting is goed voor 52% van de materiële voetafdruk van de EU, waardoor het de sector is met de hoogste impact op het milieu. Ongeveer een derde van de materiaalconsumptie in de Europese Unie gaat naar de bouw. Het gebruik van gebouwen is goed voor 42% van het totale energieverbruik en 35% van de uitstoot van broeikasgassen.
- Europa heeft een verouderde bouwvoorraad die de gezondheid en het welzijn van veel mensen beïnvloedt. Ongeveer 15,5% van de Europeanen woont in woningen met een lekkend dak of vochtige muren, vloeren of funderingen, rot in de raamframes of vloeren.
- Tussen 2005 en 2021 hebben bestaand beleid en warmere winters bijgedragen aan een vermindering van 31% in broeikasgasemissies uit gebouwen tijdens hun gebruiksfase. Maar het gebruik van gebouwen is goed voor 40% van het jaarlijkse EU -energieverbruik, het verbeteren van de duurzaamheid van gebouwen speelt een cruciale rol bij het bereiken van EU -doelen voor het beperken van klimaatverandering.
- Door het gebruik of uitstellen van het gebruik van nieuwe materialen in gebouwen, kan op circulaire economie gebaseerde benaderingen van renovatie helpen om ingebedde broeikasgasemissies te verminderen. Geschat wordt dat 20-25% van de levenscyclusemissies van de huidige EU-bouwvoorraad zijn ingebed in bouwmaterialen.

Merk op: tijdens de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (Brussel, 8-9 november 2023) werd dit thema ingeleid door Prof. ir. Leo Van Broeck (KUL). Zijn presentatie kan worden (her-)bekeken via www.justtransition.be.

3.3. Zich (laten) verzorgen

Het subsysteem ‘gezondheidszorg’ geeft invulling aan bevredigers, wensen en noden van mensen om zich te (laten) verzorgen. De nood aan een ecologische transitie van dit subsysteem wordt beschreven in tal van wetenschappelijke rapporten op Belgisch, Europees en internationaal beleidsniveau gaande.

Hieronder kunnen we niet citeren uit een of ander recent rapport van het Europees Milieuagentschap omdat ‘gezondheidszorg’ geen voorwerp heeft uitgemaakt van een evaluatie. Wel zijn er andere organisaties, zoals de International Social Security Association (ISSA), een internationale organisatie voor sociale zekerheidsinstellingen, overheidsdepartementen en -agentschappen, die recent hebben beschreven waar ‘Greening health care’ belangrijk is en er dringend nood is aan een ecologische transitie van het zorgsysteem. De nadruk wordt gelegd op volgende milieuproblemen:²⁰

- Broeikasgasemissies: de gezondheidszorg draagt bij tot bijna 5 % van de wereldwijde CO₂-emissies; gezondheidszorginstellingen stoten rechtstreeks uit door energieverbruik en transport; indirecte emissies komen voor in de supply chain, van goederenproductie tot personeel en patiëntreizen;
- Water- en energieverbruik: gezondheidszorgsystemen verbruiken aanzienlijke hoeveelheden water en energie voor verwarming, koeling, verlichting en het gebruik van apparatuur; grote ziekenhuizen vertonen met name een hoge energie -intensiteit, terwijl de productie van gezondheidszorgproducten een aanzienlijk watervbruik kan inhouden;
- Medisch afval bestaat uit materialen die zijn weggegooid uit zorginstellingen, zoals gebruikte naalden, spuiten, verbanden en chemicaliën; wereldwijd maakt het substantiële volume van

---

¹⁹ Zie <https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/buildings-and-construction> (laatst geraadpleegd op 3 december 2024).

²⁰ Zie <https://www.issa.int/analysis/greening-health-care-social-security-and-environmental-preservation> (laatst geraadpleegd op 3 december 2024).

afval dat wordt gegenereerd en het uitgebreide gebruik van wegwerpproducten, afvalbeheer uitdagend, een situatie die wordt verergerd door de COVID-19-pandemie.

Merk op: tijdens de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (Brussel, 8-9 november 2023) werd dit thema ingeleid door dr. Charlotte Scheerens (UGent). Haar presentatie kan worden (her-)bekeken via www.justtransition.be.

3.4. Zich verplaatsen

Het subsysteem 'mobiliteit' geeft invulling aan bevredigers, wensen en noden van mensen om zich te verplaatsen. De nood aan een ecologische transitie van dit subsysteem wordt beschreven in tal van wetenschappelijke rapporten op Belgisch, Europees en internationaal beleidsniveau ²¹.

Hieronder citeren we uit een recent rapport van het Europees Milieuagentschap de sleutelfactoren voor het luik 'transport en mobiliteit' waarom er dringend nood is aan een ecologische transitie van het mobiliteitssysteem (vertaald):²²

In 2022 waren de uitstoot van broeikasgassen door transport in de EU ongeveer 26% hoger dan in 1990. Met betrekking tot andere economische sectoren was het transport goed voor ongeveer 29% van de broeikasgasemissies van de EU in 2022. Het aandeel zal naar verwachting verder toenemen als de decarbonisatie van de Europese economie vordert sneller in andere sectoren, met name in energieproductie.

Met huidige en geplande beleidsmaatregelen in de EU -lidstaten, zal de uitstoot van broeikasgassen uit transport naar verwachting dalen met ongeveer 14% in 2030 en met 37% in 2050, vergeleken met 2022 niveaus. Daarom zijn sterkere inspanningen nodig om het EU -doel te bereiken om de transportemissies tegen 2050 met 90% te verminderen.

Onze indicatoren tonen enkele van de nieuwste trends:

- Gemiddelde CO₂ -uitstoot van alle nieuwe auto's die in 2023 in Europa waren geregistreerd, bleven afnemen en waren 1,4% lager dan in 2022, volgens voorlopige gegevens die vandaag door de EER zijn gepubliceerd. Evenzo bleven de gemiddelde CO₂ -uitstoot van nieuwe bestelwagens dalen en waren 1,6% lager dan in 2022. De verminderingen van de emissies van nieuwe auto's en bestelwagens zijn gerelateerd aan het groeiende aandeel van volledig elektrische voertuigen.
- Na zes jaar gestage groei van de uitstoot van broeikasgassen uit de transportsector van de EU, daalden de transportemissies aanzienlijk in 2020 vanwege verminderde activiteit tijdens de Covid-19-pandemie. Voorlopige schattingen van emissies in 2021 duiden op een rebound van 8,6% in transport, gevolgd door verdere groei van 2,7% in 2022.
- De emissies van luchtverontreinigende stoffen uit transport zijn de afgelopen decennia in de EU-27 afgenomen, behalve NH₃ en N₂O, in de EU-27, vanwege beleidsinspanningen in verschillende transportmodi. Verminderingen in de wegtransportsector zijn goed voor het grootste deel van deze vooruitgang, terwijl de emissies van de scheepvaart- en luchtvaartsectoren met sommige verontreinigende stoffen toenamen.

---

²¹ Zie <https://developpementdurable.wallonie.be/thematiques/mobilite-durable> (laatst geraadpleegd op 3 december 2024).

²² Zie <https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/transport-and-mobility>? (laatst geraadpleegd op 3 december 2024).

- Het aandeel van energie uit hernieuwbare bronnen die werden gebruikt voor transport in de EU steeg van minder dan 2% in 2005 naar 8,7% in 2022 volgens voorlopige schattingen.
- Het aantal elektrische voertuigen groeit elk jaar in Europa. In 2023 waren elektrische voertuigen goed voor 22,7% van de nieuwe autoregistraties en 7,7% van de nieuwe bestelwagenregistraties. In totaal werden 2,4 miljoen nieuwe elektrische auto's geregistreerd in 2023, tegen 2 miljoen in 2022.
- Minstens 18 miljoen mensen zijn zeer geïrriteerd en 5 miljoen zijn zeer slaap gestoord door langdurige blootstelling aan lawaai door transport in de EU.

Merk op: tijdens de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (Brussel, 8-9 november 2023) werd dit thema ingeleid door Prof. dr. Cathy Macharis (VUB). Haar presentatie kan worden (her-)bekeken via www.justtransition.be.

4. Het belang van een rechtvaardige transitie

Het concept rechtvaardige transitie is ontstaan naar aanleiding van de Amerikaanse syndicale strijd in de jaren **1970**. De Vakbond van de arbeiders in de petroleum-, de chemie- en de atoomenergie-industrie claimde toen de oprichting van een fonds ter ondersteuning van de arbeiders die werkloos werden wegens de milieu-impact van hun nijverheidssector. Van daaruit breidt het begrip Just Transition zich uit en vindt het geleidelijk aan ingang in de debatten op internationaal niveau. Van 2010 tot 2015 wordt er binnen de Internationale arbeidsorganisatie werk gemaakt van de ontwikkeling van "9 richtsnoeren voor een rechtvaardige transitie naar een duurzame economie en samenleving voor iedereen"²³. In **2015** worden deze door de drie partijen van de tripartite officieel aangenomen.

Ook in **2015** wordt de Agenda 2030 voor duurzame ontwikkeling, uitgesplitst in 17 duurzame ontwikkelingsdoelstellingen met als motto 'Leave no one behind', aangenomen in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Deze agenda heeft tot doel om armoede uit te roeien, een waardige bestaan voor iedereen te verzekeren, de planeet te beschermen en vrede en gerechtigheid te garanderen voor iedereen. Nog in **2015** sluit de internationale gemeenschap het Akkoord van Parijs²⁴ met als gezamenlijke doelstelling om de opwarming van het klimaat te beperken tot 1,5 graad boven het pre-industriële niveau. De inleiding van het Akkoord pikt in op de werkzaamheden van de Internationale Arbeidsorganisatie en heeft het over "de noodzaak van een rechtvaardige transitie voor de beroepsbevolking en van het scheppen van fatsoenlijk werk en hoogwaardige banen".

In **2018** zorgen de klimaatmarsen waartoe duizenden jongeren wereldwijd oproepen ervoor dat het halen van de klimaatdoelstellingen een steeds belangrijker politieke prioriteit wordt. In datzelfde jaar startte ook de protestgolf van de 'gele hesjes' in Frankrijk waarna deze uitbreide naar andere delen van West-Europa. De verhoging van de accijnzen op brandstof en de stijgende kosten van het levensonderhoud vormden de aanleiding van deze protesten. Politici werden dus gewezen op de noodzaak om dringend actie te nemen om de klimaatcrisis te bestrijden en tegelijkertijd werd het hen duidelijk gemaakt dat maatregelen die niet als rechtvaardig worden beschouwd niet zonder protest worden getolereerd.

Voor de implementatie van de Europese Green Deal²⁵ in **2019** geldt rechtvaardige transitie als een essentiële pijler van de nieuwe strategie van de Europese Commissie. De belofte om 'niemand achterwege te laten' op het pad naar een Europese Unie die de planetaire grenzen respecteert staat centraal in deze agenda. Om aan dit engagement te voldoen lanceert de Europese Commissie het mechanisme voor een rechtvaardige transitie. Het doel van dit mechanisme is om de zwaarste sociaaleconomische gevolgen van de transitie naar een klimaatneutrale economie te verzachten, vooral in regio's die sterk afhankelijk zijn van koolstofintensieve industrieën. Deze gebieden hebben vaak een lager BBP en economische stagnatie, wat hen extra kwetsbaar maakt. De meeste middelen gaan naar de economische diversificatie van mijnbouwgemeenschappen met beperkte werkgelegenheid buiten de sector.

De Raad van de Europese Unie keurde in **2022** een reeks aanbevelingen²⁶ goed met als doel de rechtvaardige transitie te bevorderen. Deze aanbevelingen benadrukken de noodzaak van sociale dialoog, ondersteuning van kwetsbare groepen en de integratie van sociale rechtvaardigheid in alle

---

²³ Zie:

https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_emp/%40emp_ent/documents/publication/wcms_432859.pdf

²⁴ Zie: https://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf

²⁵ Zie: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0002.02/DOC_1&format=PDF

²⁶ Zie: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9107-2022-INIT/en/pdf>

klimaatmaatregelen. In **2023** werd het Sociale Klimaatfonds²⁷ opgericht als onderdeel van het Fit for 55-pakket van de Europese Green Deal. Dit fonds, dat in 2026 in werking treedt, richt zich op het verlichten van de financiële lasten van de energietransitie voor kwetsbare groepen en wordt gefinancierd door inkomsten uit de uitbreiding van het emissiehandelssysteem (ETS). Het biedt zowel inkomenssteun als investeringen in bijvoorbeeld woningrenovatie en duurzame mobiliteit.

Op nationaal niveau heeft een aantal landen een rechtvaardig transitiebeleid ingevoerd dat planning en een sterkere aanwezigheid op het terrein omvat. Spanje, bijvoorbeeld, heeft het Instituut voor Rechtvaardige Transitie opgericht om de sluiting van industrieën voor fossiele brandstoffen in het land te ondersteunen.

Onder het Spaanse (**2023**) en Belgische (**2024**) Voorzitterschap van de Raad van de EU werd rechtvaardige transitie naar voren geschoven als een beleidsprioriteit. Dit kreeg concreet vorm in de organisatie van de Europese Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie. Tijdens deze tweedaagse conferentie kwamen Europese beleidsmakers, sociale partners en academici samen om de contouren van een coherent rechtvaardig transitiebeleid in Europa aan te scherpen. Op de conferentie werd voor het eerst de studie "The European Green Deal and the 'Leave No One Behind' principle: State of the art, gaps and ways forward"²⁸ voorgesteld.

Deze studie, uitgevoerd door het European Social Observatory in opdracht van de Belgische voorzitterschap, beoordeelt hoe het principe van 'Leave No One Behind' tot nu toe is meegenomen in de uitvoering van de Europese Green Deal en identificeert belangrijke lacunes en beperkingen in het huidige EU-kader voor rechtvaardige transitie. Op basis hiervan formuleren de auteurs 11 beleidsaanbevelingen om de rol van rechtvaardige transitie in de verdere implementatie van de Green Deal en andere EU-beleidsdomeinen te versterken.

Tijdens de Europese Milieuraad van juni **2024** werden Raadsconclusies aangenomen met de titel: 'The 8th Environment Action Program Mid-term Review – The way forward to a green, just and inclusive transition for a sustainable Europe'²⁹. In zeven paragrafen van deze tekst worden concrete aanbevelingen gedaan aan de Europese Commissie en de lidstaten voor de verdere uitrol van rechtvaardig transitiebeleid.

Verschillende visies

Het concept rechtvaardige transitie is door de jaren heen ook op verschillende manieren geïnterpreteerd. Waar het eerst vooral een syndicale strijd betrof met als doel het beschermen van werkgelegenheidskansen voor werknemers in vervuilende sectoren wordt het concept nu veel breder gebruikt. Zo kan het opnemen van de noden van mensen die in armoede leven nu ook een onderdeel uitmaken van de rechtvaardige transitie of roepen landen uit het globale zuiden tijdens internationale klimaat conferenties op voor een rechtvaardige transitie waarmee ze wijzen op de historische uitstootschuld van Westerse landen en de bijhorende restitutiebetalingen die daarmee gepaard zouden moeten gaan.

In 2023 publiceerden La Gioia, Fransolet, Hudon et Meyer van de ULB een onderzoek die de verschillende visies die in het middenveld in België bestonden over het concept rechtvaardige transitie bundelde. Hieruit blijkt dat de toe-eigening van het steeds populairder wordende concept van 'rechtvaardige transitie' door een breed scala aan actoren heeft bijgedragen aan het ontstaan van verschillende opvattingen. Er is geen universele definitie van 'rechtvaardige transitie', maar

---

²⁷ Zie: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:02023R0955-20240630>

²⁸ Zie: https://www.ose.be/sites/default/files/publications/2024_OseResearchPaper63_Sabato_Vanhille.pdf

²⁹ Zie: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11326-2024-INIT/en/pdf>

verschillende groepen stakeholders kwamen tot verschillende visies zoals onderstaande afbeelding aantoont. Figuur 2 geeft hiervan een overzicht.

Vision 1: "Holistic" vision of a just transition	Vision 2: "Workers-centered" vision of a just transition	Vision3: "Social-ecological state" vision of a just transition	Vision 4: "Pragmatic business-centered" vision of a just transition
The just transition should simultaneously reduce environmental degradations and reduce existing inequalities, while guaranteeing access to fundamental rights for all	The just transition should first focus on workers-related issues and should aim at guaranteeing the perspectives of workers and their access to decent and quality jobs as part of the ecological transition.	The action of the state (taxation, investment and social security) is key in ensuring a just transition. The ecological crises and environmental degradation should be seen as social risks to be mutualized	The just transition should ensure a "level-playing field" for companies and should aim at guaranteeing the security of supply of energy and materials.
			

Figuur 2 – De vier opvattingen over rechtvaardige transitie in België.³⁰

De holistische visie ziet rechtvaardige transitie als een brede sociaalecologische verandering die milieuproblemen en ongelijkheden aanpakt, terwijl fundamentele rechten voor iedereen worden gewaarborgd. Voorstanders pleiten voor het verbreden van de focus, zodat niet alleen klimaatverandering maar ook biodiversiteitsverlies en vervuiling worden aangepakt. Ze benadrukken ook rechtvaardigheid in milieubeleid, zoals koolstofbelasting en energietoelagen, en de impact van ecologische degradatie (bijv. hittegolven, overstromingen).

De werknemersgerichte visie legt de nadruk op de rechten en belangen van werknemers in de transitie. De focus ligt op het creëren van kwaliteitsvolle banen, het ondersteunen van kwetsbare werknemers (bijv. in de fossiele industrie) en het investeren in omscholing en duurzame sectoren. Voorstanders willen ook compensatie voor werknemers die worden getroffen door sluitingen of inkrimpingen. Ze benadrukken dat werk centraal moet staan om sociale achteruitgang te voorkomen, maar vinden rechtvaardigheid voor niet-mensen (bijv. dieren, ecosystemen) minder relevant.

De sociaalecologische staatsgerichte visie benadrukt de rol van de overheid bij het waarborgen van een eerlijke verdeling van de kosten en baten van milieubeleid. Beleidsmaatregelen zoals het diversifiëren van lokale economieën, investeren in omscholing, herstellen van ecosystemen en rechtvaardige belastingheffing staan centraal. Voorstanders zien ecologische transitie als sociale risico's die onder sociale zekerheid moeten vallen en pleiten voor proactief beleid, inclusief het afbouwen van niet-duurzame industrieën.

De pragmatische bedrijfsgerichte visie, voornamelijk vertegenwoordigd door bedrijfsfederaties, legt de nadruk op het waarborgen van de concurrentiepositie van Belgische bedrijven en de voorzieningszekerheid van energie en materialen. Voorstanders pleiten voor een "level playing field" op Europees en mondiaal niveau, evenals investeringen in onderzoek en ontwikkeling van duurzame technologieën. Daarnaast overlapt deze visie met de werknemersgerichte benadering door het belang van omscholing en ondersteuning van werknemers in afnemende sectoren te onderstrepen.

³⁰ La Gioia, A., Fransolet, A., Hudon, M., & Meyer, S. (2023). Mapping Visions of a Just Transition: A Q Survey of Belgian Stakeholders. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4969751> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4969751>.

- (1) Een Hoog Comité, dat de wetenschappelijke as van de Staten-Generaal vertegenwoordigt en bestaat uit 24 experts en deskundigen gespecialiseerd in sociale vraagstukken, economie, democratische innovatie en milieuwetenschappen;
- (2) Een Forum, bestaande uit vertegenwoordigers van 125 organisaties uit het maatschappelijk middenveld;
- (3) Een Burgeragora, bestaande uit 65 burgers van minimaal 16 jaar oud, afkomstig uit heel België en zoveel mogelijk de diversiteit van de bevolking weerspiegeland. Er werd bijzondere aandacht besteed aan de meest kwetsbare personen, waaronder mensen in een kwetsbare situatie of met een handicap;
- (4) Een interactie met en tussen vertegenwoordigers van de federale overheidsdiensten.

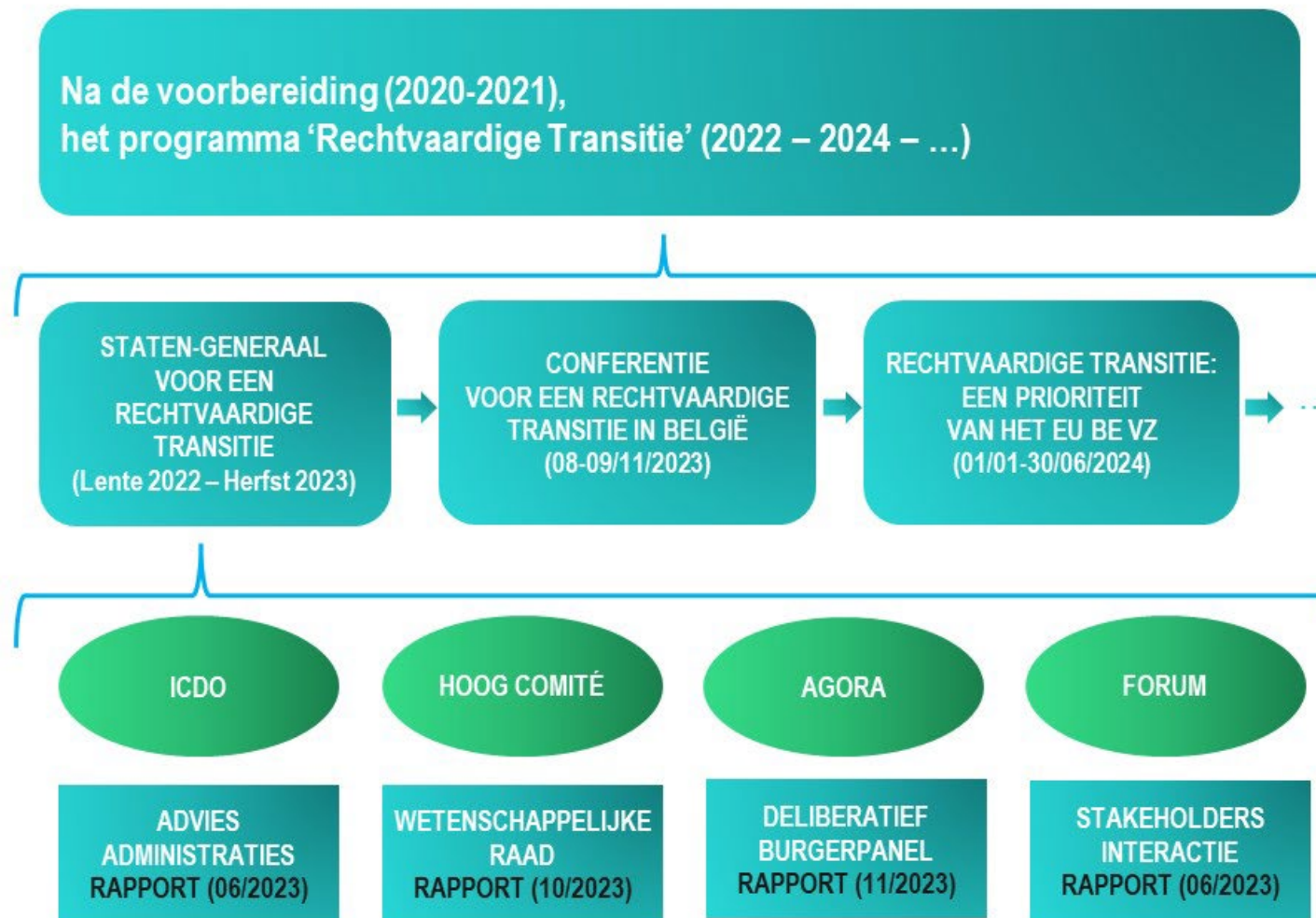
Deze collectieve deliberatieve processen werden op een participatieve manier georganiseerd³²:

- Participatieve workshops: Een eerste werkfase van het Forum, eind 2022, bestond uit het versturen van een vragenlijst naar 125 organisaties (vakbonden, werkgeversorganisaties, Noord-Zuidorganisaties, milieuorganisaties, organisaties die armoedebestrijding ondersteunen). Hiermee werd beoogd om de zorgen, wensen, ideeën en ervaringen van een breed scala aan actoren uit het georganiseerde middenveld te peilen over de uitdagingen waar België voor staat in het kader van een rechtvaardige transitie.
- Consultaties met experts: Het Hoog Comité voor een Rechtvaardige Transitie kwam in totaal 11 keer samen, bijna maandelijks gedurende anderhalf jaar.
- Burgerenquêtes: De 65 burgers kwamen gedurende vier weekenden samen in Brussel, Gent, Le Bois-du-Cazier in Charleroi, en Dison, op symbolische locaties van eerdere transities of van de huidige transitie. Het bijzondere van dit proces lag in de inclusieve aanpak.
- Consultatie van overheidsdiensten: De bijdragen van acht federale instellingen werden verzameld in een rapport door het Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling. Deze instellingen waren: de FOD Buitenlandse Zaken, de FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie, de FOD Binnenlandse Zaken, Mobiliteit & Vervoer, de FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, de FOD Sociale Zekerheid, de POD Maatschappelijke Integratie en het Ministerie van Defensie.

De output van deze werkstromen waren samen met de adviezen van de raden een input voor de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België. Hiermee werd eveneens een basis gelegd voor het Belgisch voorzitterschap van de Europese Unie. Figuur 3 geeft een overzicht van dit proces.

---

³² Voor meer info, kijk op de site rechtvaardige transitie in België: [Staten generaal | Just Transition](#)

Figuur 3 – Schematische voorstelling van het proces 'Rechtvaardige Transitie' (2020-2024)

5.3. Bronnen

Het hierboven genoemde proces van collectieve deliberatie heeft geleid tot de formulering van adviezen en aanbevelingen die als bijdrage hebben gediend aan de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België. Deze documenten hebben als bronnen gediend voor dit werk:

- (1) Een memorandum van het Hoog Comité
- (2) Een wetenschappelijk rapport van het Hoog Comité
- (3) Een Agorarapport
- (4) Een rapport van de federale overheidsdiensten.

De volgende adviezen werden ook verzameld:

- (1) Advies Rechtvaardige Transitie en Mensenrechten
- (2) Advies van de Raad voor beleidscoherentie ten dienste van ontwikkeling over internationale solidariteit
- (3) Advies over werkgelegenheid, onderwijs en opleiding in het kader van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie
- (4) Advies "Rechtvaardige Transitie en Armoede"
- (5) Advies "Financiering en investeringen in het kader van de rechtvaardige transitie - financieringsluik"
- (6) Advies "Financiering en investeringen in het kader van een rechtvaardige transitie - fiscale luik"
- (7) Advies "Rechtvaardige Transitie: grondstoffen en energie"
- (8) Advies over gendergelijkheid en de rechtvaardige transitie
- (9) Advies over "Rechtvaardige Transitie en Personen met een Handicap"

In Tabel 1 worden de adviezen gecodeerd door gebruik te maken van de naam van de raad die ze heeft uitbracht. Deze codes worden gebruikt in Hoofdstuk 6 met specifieke aanbevelingen en Hoofdstuk 7 met generieke aanbevelingen.

Merk op dat de aanbevelingen uit het Forum niet zijn opgenomen in deze analyse, gezien deze aanbevelingen een samenvatting zijn verschillende punten en ideeën die zijn geformuleerd tijdens het Forum en niet persé een consensus van alle deelnemers betreffen. Deze aanbevelingen zijn echter wel terug te vinden in Annex 6.

Tabel 1 – Lijst met rapporten en adviezen, instanties en adviesraden én gebruikte codes

Rapport	Instantie	Code
Beleidsmemorandum	Hoog Comité voor een Rechtvaardige Transitie	MHC
Wetenschappelijk Rapport	Hoog Comité voor een Rechtvaardige Transitie	WRHC
Burgerpanel-rapport	Agora	AR
Rapport van Federale Overheidsdiensten	Interdepartementale Commissie voor Duurzame Ontwikkeling	RFOD
Adviezen	Adviesraad/Instituut	Code
Advies over 'Rechtvaardige Transitie en Mensenrechten'	Steunpunt tot bestrijding van armoede et al.	AM
Advies over internationale solidariteit	Adviesraad inzake beleidscoherentie ten gunste van ontwikkeling	CCPD-ABCO
Advies over werkgelegenheid, onderwijs en opleiding	Centrale Raad voor het Bedrijfsleven en Nationale Arbeidsraad	CRB&NAR
Advies over 'Rechtvaardige Transitie en Armoede'	Steunpunt tot bestrijding van armoede	ARM
Advies over 'Financiering en investeringen in het kader van de rechtvaardige transitie – financieringsluik'	Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling	FRDO1
Advies over 'Financiering en investeringen in het kader van een rechtvaardige transitie - fiscale luik'	Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling	FRDO2
Advies over 'Rechtvaardige Transitie: grondstoffen en energie'	Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling	FRDO3
Advies over 'Gendergelijkheid en Rechtvaardige Transitie'	Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen	IGVM
Advies over 'Personen met een Handicap en Rechtvaardige Transitie'	Nationale Hoge Raad voor Personen met een Handicap	NHRPH

5.4. Structuur van het document

Dit document heeft als doel de beleidsaanbevelingen uit alle in het vorige punt genoemde documenten samen te brengen en ze te ordenen volgens vier kernsystemen (zorgsysteem, mobiliteit- en transportsysteem, landbouw- en voedselsysteem, residentieel en niet-residentieel gebouwenpark). Deze systemen verwijzen op hun beurt naar vier basisbehoeften (zich voeden, zich huisvesten, zich verzorgen en zich verplaatsen) en zeven uitdagingen (werkgelegenheid, onderwijs en opleiding, financiering en investeringen, hulpbronnen en energie, gender, strijd tegen armoede, internationale solidariteit).

Op basis van de antwoorden die werden ingediend in het kader van het Forum en de bestaande literatuur, zijn vier basisbehoeften geïdentificeerd. Deze behoeften vormen de onmisbare voorwaarden voor menselijk welzijn die moeten worden behouden en ontwikkeld tijdens de ecologische transitie.

Deze vier behoeften, en meer specifiek de systemen die aan deze behoeften verbonden zijn, zullen dit document structureren (p. 17 en 18 van het rapport):

1. Landbouw- en voedselsysteem. Een van de fundamentele behoeften is voedselvoorziening, mogelijk gemaakt door het landbouw- en voedselsysteem. De kritiek op het huidige systeem is sinds de jaren 1990 aanzienlijk toegenomen. Op alle niveaus, van internationaal tot lokaal, zijn wetenschappelijke rapporten gepubliceerd die de niet-duurzaamheid van dit systeem benadrukken. De risico's voor zowel de landbouwsector als de bredere voedselketen, die rechtstreeks afhankelijk zijn van het werk van boeren, roepen grote bezorgdheid op. Landbouw wordt beschreven als een sector die bijzonder kwetsbaar is in geval van een gebrek aan transitie, omdat deze sterk blootstaat aan de effecten van extreme weersomstandigheden en verschillende vormen van milieupollutie. Ook het risico van stijgende voedselprijzen, als gevolg van misoogsten door natuurrampen, geopolitieke spanningen of beleidsmaatregelen om landbouwpraktijken duurzamer te maken, baart zorgen.
2. Mobiliteit en transportsysteem. Een andere fundamentele behoefte is "zich verplaatsen", mogelijk gemaakt door het mobiliteits- en transportsysteem. Ook hier is de kritiek op het huidige systeem sinds de jaren 1990 systematisch toegenomen. Op alle niveaus, van internationaal tot lokaal, zijn wetenschappelijke rapporten gepubliceerd die de niet-duurzaamheid van dit systeem benadrukken. De vrije beweging van goederen en personen ging gepaard met de globalisering en is vandaag een centraal element in het functioneren van onze samenlevingen. De kwestie van mobiliteit en het transportsysteem raakt zowel de ontwikkeling van onze economie als de garantie van een waardig leven, gebaseerd op een benadering van capaciteiten. De mogelijkheid om zich te verplaatsen is een structurerende factor in sociale verhoudingen: toegang tot werk, onderwijs, voedsel, gezondheidszorg, vrijetijdsbesteding, enz. hangt in de eerste plaats af van toegang tot een snelle en efficiënte manier van vervoer. Buiten het belang voor personen speelt ook het functioneren van onze economie een rol. In het mobiliteits- en transportsysteem roept de geleidelijke afbouw van fossiele energie de vraag op naar de afhankelijkheid van onze samenlevingen van bepaalde energiebronnen die nodig zijn voor de productie, import en export van materiële goederen. Dit zal aanpassing vereisen van onze transportinfrastructuur, die vandaag de dag is ontworpen voor het gebruik van technologieën die sterk afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen (vliegtuigen, auto's, enz.).
3. Het zorgsysteem. "Zich verzorgen" is een andere fundamentele behoefte, ondersteund door het zorgsysteem. Gezondheidsbeleid en de toekomst van de sociale zekerheid kwamen naar voren als fundamentele elementen tijdens de discussies van het Forum. In de logica van One World One Health, de overgang naar koolstofneutraliteit, de bescherming en het herstel van biodiversiteit, evenals de toepassing van het recht op een gezond milieu, zien we dat de gezondheid van onze

ecosystemen direct van invloed is op de menselijke gezondheid. Naast deze transitie-uitdaging bestaat er de noodzaak om onze zorgsystemen en hun financiële stromen (met name via de sociale zekerheid) te verduurzamen en circulair te maken, en om negatieve blootstellingen te verminderen. Op alle niveaus, van internationaal tot lokaal, zijn wetenschappelijke rapporten gepubliceerd die de niet-duurzaamheid van dit systeem in zijn huidige vorm benadrukken.

4. Residentiële en niet-residentiële gebouwen. De mogelijkheid om te wonen en zich te verwarmen is een fundamentele behoefte van ieder mens. Uit de analyse van de ingevulde vragenlijsten blijkt dat het maatschappelijk middenveld zeer bezorgd is over de staat van de bouwsector in België. Het residentiële en niet-residentiële vastgoed in België is een van de grootste energieverbruikers in ons land. Het energiezuiniger maken van woningen, kantoren, bedrijven en openbare gebouwen zal, volgens de ontvangen input, een essentiële sleutel zijn om de Belgische klimaatdoelstellingen te bereiken. Om dit te realiseren zijn enorme inspanningen nodig op het gebied van investeringen, beleid, opleiding en aanwerving. Er bestaan grote zorgen over de rechtvaardigheidsaspecten van een transitie in de bouwsector in België. Zo hebben veel actoren erop gewezen dat de stijging van de energieprijzen in de afgelopen jaren al veel mensen in energiearmoede heeft geduwd en dat de energieprijzen ook voor bedrijven en de gezondheidszorg de pan uit rijzen. Mensen in armoede en huurders worden beschreven als bijzonder kwetsbaar. Andere belangrijke uitdagingen die naar voren zijn gekomen uit de bijdragen van het Forum zijn onder meer de noodzaak om voldoende werknemers in de bouwsector te hebben, het toepassen van beleid om ervoor te zorgen dat afvalstromen in België of Europa blijven om hier hergebruikt te worden, en de noodzaak om de productie van hernieuwbare energie te verhogen en deze betaalbaar en toegankelijk te maken voor iedereen, op een rechtvaardige manier.

Om de verschillende secties te structureren rond de vier fundamentele behoeften, werden tijdens het Forum (p. 19-20 van het rapport) ook verschillende transversale benaderingen geïdentificeerd: werkgelegenheid, onderwijs en opleiding, financiering en investeringen, hulpbronnen en energie, gender, armoede en internationale solidariteit.

1. Werkgelegenheid: Om de klimaat- en milieudoelstellingen te bereiken, zullen sommige sectoren zich volledig moeten transformeren, wat gevolgen zal hebben voor de werkgelegenheid in deze sectoren. De ecologische transitie zal ook banen creëren. De transitie zal alleen rechtvaardig zijn als ze duurzame, stabiele en kwalitatieve banen creëert en een begeleiding biedt aan de mensen die hun baan verliezen.
2. Onderwijs en opleiding: Deze creatie van nieuwe banen vereist een heroverweging van het onderwijs, de opleiding en de herscholing. Bijzonder aandacht moet worden besteed aan de opleiding van werkzoekenden, studenten en docenten.
3. Financiering en investeringen: Om de klimaat- en milieudoelstellingen te bereiken, evenals de doelstellingen voor menselijk welzijn, zullen aanzienlijke investeringen nodig zijn om de toegang tot openbaar vervoer, hernieuwbare energie, waardig wonen en gezond voedsel te garanderen.
4. Hulpbronnen en energie: De toegang tot bepaalde grondstoffen, met name kritieke grondstoffen, vormt een aanzienlijk risico voor bepaalde sectoren in België. Veel materialen die niet beschikbaar zijn in België of de EU zullen essentieel zijn voor de energietransitie, waarmee sectoren in België zoals de auto-industrie en andere hightechsectoren duurzamer kunnen worden. De overgang naar een circulaire economie die het beter herintegreren van grondstoffen en belangrijke afvalstromen in de waardeketen mogelijk maakt, wordt als essentieel beschouwd. Evenals de dringende noodzaak om minder afhankelijk te worden van andere landen voor onze vraag naar fossiele brandstoffen door snel hernieuwbare energiebronnen te ontwikkelen.
5. Gender en inclusie: Onderzoek toont aan dat ongelijkheden zich niet alleen manifesteren op basis van gender, maar ook ten opzichte van mensen met een handicap. Dit komt bijvoorbeeld

tot uiting in verschillen in arbeidsmarktparticipatie, ongelijke kansen op passend wonen, de ongelijke verdeling van betaald en onbetaald zorgwerk, en ongelijkheid in toegang tot besluitvorming en economische middelen. Daarnaast bestaan er ook ongelijkheden in toegang tot sectoren zoals informatietechnologie en communicatie (STEM), en in de kennis en macht die daaruit voortvloeien. Andere problemen zijn de ongelijke verdeling van onbetaald werk, een hoger risico op armoede, enz.

6. Armoedebestrijding: Mensen die in armoede leven, zijn bijzonder kwetsbaar voor de gevolgen van klimaatverandering en milieuproblemen. Bovendien hebben zij vaak minder toegang tot de voordelen die de transitie kan bieden, zoals subsidies voor energierenovaties, zonnepanelen of milieuvriendelijke auto's, die vaak niet toegankelijk zijn voor mensen in armoede. Ze zijn extra kwetsbaar voor prijsstijgingen als gevolg van ecologische crises en worden geconfronteerd met specifieke risico's zoals ongezondere voeding, ongezondere leefomgevingen en beperktere toegang tot zorg.
7. Internationale solidariteit: De gevolgen van klimaatverandering en andere milieuproblemen worden al sterker gevoeld in landen in het Zuiden. Bovendien zijn Europese economieën nog steeds sterk afhankelijk van wereldwijde ontbossing, bijvoorbeeld door de vraag naar goedkoop vlees, hout en biobrandstoffen. Dit bedreigt in toenemende mate gebieden waar nog inheemse bevolkingsgroepen wonen, die bijzonder kwetsbaar zijn voor het ontbreken van een transitie. Er moet daarom speciale aandacht worden besteed aan de Noord-Zuid-relaties op internationaal niveau.

Tabel 2 – Matrix met prioritaire basisbehoeften en transversale beleid

	Basisbehoeften	Zich voeden 	Zich huisvesten 	Zich verzorgen 	Zich verplaatsen
	Systeem	Landbouw- en voedingssysteem	Residentiële en niet-residentiële gebouwen	Zorgsysteem	Mobiliteit en transportsysteem
Transversaal beleid	Werk 				
	Onderwijs en opleiding 				
	Financiering en investeringen 				
	Grondstoffen en energie 				
	Gender 				
	Armoedebestrijding 				
	Internationale solidariteit 				

6. Een rechtvaardige transitie : specifieke aanbevelingen

Zoals aangegeven in het vorige deel van dit document, 5. *Blueprint: de methodologische aanpak*, worden hierna specifieke aanbevelingen opgesteld die terug te lezen zijn in de output van de Staten-Generaal of de input voor de Conferentie. Deze aanbevelingen worden gestructureerd volgens de door de stakeholders geformuleerde prioritaire basisbehoeften 'zich voeden', 'zich huisvesten', 'zich (laten) verzorgen' en 'zich verplaatsen'. Per basisbehoefte wordt aangegeven per beleidsdomein (eveneens door de stakeholders aangemerkt als prioritair) of er specifieke aanbevelingen zijn terug te vinden: cf. de vermelde referenties. Er is m.a.w. geen enkele aanbeveling toegevoegd die niet in de genoemde documenten onder het punt 5.3. *Bronnen*.

6.1. Zich voeden

Ter herinnering. De basisbehoefte 'zich voeden' moet worden verzekerd door het subsysteem 'landbouw en voeding'. Dit geeft invulling aan bevredigers, wensen en noden van mensen om 'zich te voeden'. De nood aan een ecologische maar rechtvaardige transitie is hoog: zie o.a. onder het punt 3.1. van dit rapport.

6.1.1. Werk

1. **Ontwikkelen van klimaatvriendelijke veehouderijmethoden en landbeheer verder om de sector duurzamer te maken**, (WRHC, p. 95). Dit vereist niet alleen technologische innovaties, maar ook een herziening van werkprocessen en opleidingen binnen de sector.
2. **Nemen van aanvullende maatregelen voor klimaatgevoelige sectoren zoals landbouw en bosbouw** om zowel de gevolgen van klimaatverandering te mitigeren als aan te passen aan nieuwe omstandigheden. Sociale steunmaatregelen en begeleiding via sociale zekerheid kunnen hierbij een sleutelrol spelen. Zo kan de sociale zekerheid bijvoorbeeld bijdragen aan de professionele transitie van landbouwers naar ecologisch duurzame praktijken, zoals biologische landbouw. Dit kan ondersteund worden door het invoeren van financiële incentives, zoals een verlaging van sociale zekerheidsbijdragen voor boeren die milieuvriendelijke keuzes maken (RFOD, p. 16).
3. **Ontwikkelen van adequate ondersteuningssystemen die landbouwers helpen hun praktijken te heroriënteren op manieren die binnen de planetaire grenzen blijven**. Dit kan onder meer door hen technische en financiële begeleiding te bieden bij de overstap naar regeneratieve landbouw en andere duurzame technieken (WRHC, p. 111).

6.1.2. Opleiding en onderwijs

1. **Bieden van gratis gezond en duurzaam voedsel aan in scholen en gemeenschappen.** Dit bevordert niet alleen de fysieke en mentale gezondheid van leerlingen, maar draagt ook bij aan een cultuur waarin duurzaam consumeren de norm wordt (AR, p. 52). Daarnaast moet er werk gemaakt worden van een bewustmakingscampagne over duurzame consumptie, die niet alleen klimaatrechtvaardigheid maar ook sociale rechtvaardigheid bevordert. Veel gezinnen kampen immers met financiële moeilijkheden om basisbehoeften zoals voeding, energie en mobiliteit te bekostigen (RFOD, p. 13).
2. **Voeden van consumenten op om lokale productie aantrekkelijker te maken.** Lokale productie moet opnieuw aantrekkelijker worden gemaakt, en vaardigheden zoals voedselbewaring, sterilisatie, inblikken en het bereiden van duurzame recepten moeten worden herontdekt. Dit biedt kansen voor wie tijd en ruimte heeft om zelf een actieve rol op te nemen in de voedselketen (AR, p. 53). Bovendien moet er aandacht zijn voor het waarderen en erkennen van beroepen die bijdragen aan een gezond en milieuvriendelijk voedselsysteem. Dit kan nieuwe werkgelegenheid en vaardigheden genereren, in lijn met het EU-programma "Farm to Fork" (RFOD, p. 15).
3. **Ondersteunen van stedelijke voedselautonomieprojecten om stedelijke bodems te regenereren.** Initiatieven die permacultuurprincipes onderwijzen, hebben een groot potentieel om stedelijke bodems te regenereren, biodiversiteit te bevorderen en lokale gemeenschappen te versterken. Hierbij moet de genderdimensie worden meegenomen, zodat zowel vrouwen als mannen een actieve rol kunnen spelen in deze transformatieve projecten (IGVM, p. 16).
4. **Aanbieden van duurzame voeding in scholen zonder stigmatiserend te werken.** Iedereen, ongeacht achtergrond of inkomen, moet toegang krijgen tot gezonde en duurzame voedingsopties (ARM, p. 30). Dergelijk initiatief is één van de voorbeeldfuncties voor de verankering van duurzaamheid in het beleid.

6.1.3. Financiën en investeringen

1. **Ontwikkelen van adequate ondersteuningssystemen die landbouwers helpen hun praktijken te heroriënteren.** Dit moet landbouwers in staat stellen zich te heroriënteren naar methoden die binnen de planetaire grenzen blijven. Dit vraagt om financiële en technische begeleiding voor een transitie naar ecologische en duurzame landbouwmethoden, zoals biologische en regeneratieve landbouw (WRHC, p. 111; RFOD, p. 16).
2. **Stimuleren van gezond voedsel door financiële maatregelen te introduceren.** Dit kan bijvoorbeeld door btw op basisvoedingsmiddelen, zoals brood, melk, water en seizoensgebonden fruit en groenten, af te schaffen. Tegelijkertijd kunnen maandelijkse vouchers worden verstrekt aan alle burgers, specifiek bedoeld voor de consumptie van gezond en duurzaam voedsel. Deze aanpak maakt gezonde en lokale voeding toegankelijker en bevordert duurzaamheid (AR, p. 52; IGVM, p. 17).
3. **Invoeren van een belasting om voedselverspilling te verminderen.** Dit kan door een belasting in te voeren die proportioneel is aan de hoeveelheid geproduceerd afval. Dit creëert een economische prikkel om efficiënter met voedsel om te gaan in alle sectoren (AR, p. 52).

4. **Heffen van belastingen op emissie-intensieve producten om klimaatschade te beperken.** Bijvoorbeeld een belasting op producten zoals rood vlees, kan bijdragen aan het verminderen van de impact van de landbouwsector op het klimaat (WRHC, p. 75).
5. **Bieden van sociale en financiële steunmaatregelen voor klimaatgevoelige sectoren,** zoals landbouw en bosbouw, te ondersteunen in de transitie. Sociale zekerheid kan hier een rol spelen, bijvoorbeeld door verlaging van sociale zekerheidsbijdragen voor landbouwers die overschakelen naar ecologische landbouwmethoden (RFOD, p. 16).
6. **Meer investeren in klimaataanpassing en klimaatfinanciering voor lage- en middeninkomenslanden.** Dit kan via initiatieven zoals het Groene Fonds en een specifiek fonds voor verliezen en schade veroorzaakt door klimaatverandering (CCPD-ABCO, p. 17).

6.1.4. Grondstoffen en energie

1. **Verminderen van voedseloverschotten en vleesconsumptie om de voedselketen te verduurzamen.** De decarbonisatie van deze sector vereist in het bijzonder veranderingen aan de vraagzijde. (WRHC, p. 95). Hier sluit de eiwittransitie naadloos bij aan. Deze transitie richt zich op een verschuiving van dierlijke eiwitten naar meer duurzaam geproduceerde alternatieven, zowel plantaardig als dierlijk. Het is essentieel dat deze producten toegankelijk zijn voor alle bevolkingsgroepen, zodat niemand wordt uitgesloten van gezonde en duurzame voedingsopties (FRDO3, p. 5).
2. **Fasieren van synthetische meststoffen en chemische pesticiden uit om regeneratieve landbouw te bevorderen.** Deze stoffen hebben niet alleen een negatieve impact op het milieu, maar hun eliminatie opent de deur naar regeneratieve landbouwpraktijken die de bodemgezondheid en biodiversiteit versterken (WRHC, p. 95). Bovendien wordt aanbevolen om meer natuurlijke graslanden, bossen en niet-voedingsgewassen te creëren, wat bijdraagt aan de natuurlijke opname van CO2 en het herstel van ecosystemen (WRHC, p. 95).
3. **Voedselverspilling tegengaan door hergebruik en korte ketens te stimuleren.** Hergebruik van voedsel, bijvoorbeeld als veevoer of compost, en het bevorderen van uitwisselingen tussen burgers via korte ketens kunnen verspilling verminderen en tegelijkertijd gemeenschappen versterken. Daarnaast is het stimuleren van de consumptie van seizoensgebonden fruit en groenten een eenvoudige maar doeltreffende manier om de druk op hulpbronnen te verminderen (AR, p. 52).

6.1.5. Gender

1. **Verzamelen van recente gegevens over de rolverdeling tussen vrouwen en mannen in de landbouw.** Dit omvat cijfers over de verhouding van vrouwelijke en mannelijke bedrijfshoofden, het aandeel vrouwen in leidinggevende functies in vakbonden, coöperaties en landbouwbeleid, en het aantal uren onbetaald werk dat door vrouwen en mannen wordt verricht. Daarnaast is inzicht nodig in de verdeling van vrouwelijke en mannelijke consumenten van biologische en lokale voeding. Het opstellen van genderindicatoren die deze gegevens koppelen, zal helpen om evoluties te monitoren en de impact van beleidsmaatregelen te evalueren. (IGVM, p. 16).
2. **Stimuleren van dialoog tussen vakbonden, sectorfederaties en middenveldorganisaties** die kennis hebben van de specifieke behoeften van vrouwen en mannen. Deze dialoog moet rekening houden met de rollen van beide groepen als werknemers, werkgevers en consumenten in de landbouwsector. Het betrekken van andere ondervertegenwoordigde groepen in deze gesprekken is eveneens van belang om een inclusieve aanpak te waarborgen (IGVM, p. 16).
3. **Rekening houden bij het vaststellen van regelgeving,** bijvoorbeeld rond pesticiden en hormoonverstorende stoffen, met mogelijke verschillen in de reacties van mannen en vrouwen op deze stoffen. Dit vergt een gendergevoelige benadering in wetenschappelijke studies en beleidsontwikkeling (IGVM, p. 16).
4. **Integreren van gender mainstreaming in landbouwbeleid** op zowel nationaal als Europees niveau. Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) van de EU biedt landen een kader om de genderdimensie te integreren in programma's voor plattelandsontwikkeling. Het proactief opnemen van gendergelijkheid in beleidsdoelstellingen kan bijdragen aan structurele veranderingen die inclusiviteit en rechtvaardigheid in de sector bevorderen (IGVM, p. 16).

6.1.6. Armoedebestrijding

1. **Waarborgen van de toegang tot essentiële goederen en diensten,** waaronder duurzame voeding, voor huishoudens met een laag inkomen. Dit betekent het ontwikkelen van beleid dat ervoor zorgt dat iedereen in de samenleving toegang heeft tot voedsel, water, huisvesting en transport binnen de planetaire grenzen (WRHC, p. 111). Het gebrek aan toegang tot gezond en duurzaam voedsel in België moet worden aangepakt om de afhankelijkheid van voedselhulp structureel te verminderen (FRDO3, p. 5).
2. **Kansen bieden voor armoedebestrijding tegen voedselverspilling.** Ongebruikt voedsel kan worden herverdeeld naar mensen in nood via verenigingen, OCMW's, voedselbanken en scholen. Deze maatregel draagt bij aan een efficiënter gebruik van middelen en versterkt de sociale solidariteit (AR, p. 52).
3. **Maken van een kwaliteitsvol voedingsaanbod financieel toegankelijk voor kwetsbare groepen,** zoals personen met een handicap en mensen die in armoede leven. Dit kan worden bereikt door biologische voeding te subsidiëren en duurzame voeding betaalbaarder te maken. Er moet ook worden geïnvesteerd in sensibilisering van actoren binnen de duurzame voedselsector om

initiatieven toegankelijker te maken. De prijs van deze initiatieven moet omlaag en ook op vlak van mobiliteit moeten deze producten toegankelijker worden (NRPH, p. 6; ARM, p. 30).

4. **Garanderen van keuzevrijheid als belangrijk principe voor een menswaardig leven.** Het recht op kwaliteitsvol voedsel moet gewaarborgd worden en de vrijheid om voor een duurzame consumptiestijl te kiezen moet worden gegarandeerd door structurele maatregelen te nemen ter bestrijding van armoede. Dit kan bijvoorbeeld door het creëren van duurzame groentetuinen in sociale huisvesting en het ondersteunen van burgerinitiatieven waarmee mensen zelf kunnen bijdragen aan hun voedselvoorziening (ARM, p. 30).
5. **Besteden van specifieke aandacht aan kwetsbare consumenten bij de ontwikkeling van mitigatie- en adaptatieplannen voor de landbouw- en voedingssector.** Dit zorgt ervoor dat de meest kwetsbare groepen worden beschermd tegen de gevolgen van klimaatverandering en de overgang naar een duurzamer voedselsysteem (RFOD, p. 16).

6.1.7. Internationale Solidariteit

1. **Versterken van België's invloed in internationale fora** door te pleiten voor geïntegreerde beleidsmaatregelen die fatsoenlijk werk, universele sociale bescherming en een groene transitie ondersteunen. Dit vereist ook de oprichting van internationale financieringsmechanismen die deze maatregelen mogelijk maken (WRHC, p. 146). Dit kan door een structurele aanpak van volgende verweven uitdagingen op te zetten: hongersnood, energiearmoede, regionale conflicten, economische onzekerheid en de gevolgen van klimaatverandering. Dit vereist de opbouw van veerkrachtigere voedsel-, energie- en industriële systemen, evenals hervormingen van internationale handels- en investeringsregels en internationale financiële infrastructuren (p. 146, WRHC).
2. **Het is belangrijk dat de EU haar Green Deal integreert** in een geopolitieke visie die het recht op voedsel combineert met respect voor planetaire grenzen. Dit omvat onder andere het waarborgen van coherentie binnen het Europese beleid en het bevorderen van een multilateraal kader dat duurzaamheid en verantwoording stimuleert (CCPD-ABCO, p. 16). Bovendien moet de EU korte termijnmaatregelen nemen, zoals het beëindigen van de productie van eerste-generatie biobrandstoffen, het exporteren van pesticiden die in Europa verboden zijn, en het verkopen van landbouwproducten onder de productiekosten (CCPD-ABCO, p. 16).
3. **Ondersteunen van duurzame landbouwmodellen in lage- en middeninkomenslanden** door een specifiek financieel kader op te zetten. Verder moet de kennis over alternatieven voor de minst duurzame landbouwmodellen en de impact van Europese maatregelen op lagere inkomenslanden worden vergroot (p. 17, CCPD-ABCO). Handelsovereenkomsten moeten clausules bevatten die duurzame ontwikkeling koppelen aan afdwingbare sociale, milieu- en gezondheidsnormen in het kader van duurzame voedselsystemen. Dit helpt niet-duurzame economische praktijken te voorkomen en bevordert eerlijke voedselsystemen wereldwijd (CCPD-ABCO, p. 17).
4. **Reguleren van de EU-landbouwmarkten beter** en lever meer inspanningen voor klimaatadaptatie in kwetsbare landen. België kan hierin een rol spelen door te pleiten voor investeringen via

mechanismen zoals het Groene Fonds en een specifiek fonds voor verlies en schade door klimaatverandering (CCPD-ABCO, p. 17). Dit sluit aan bij het streven om duurzame oplossingen te bevorderen die aansluiten bij de lokale contexten en behoeften van belanghebbenden in lage-inkomenslanden.

5. **Afstappen van de doelstelling om landbouwproductiviteit te maximaliseren** en richt je op een transitie naar duurzame voedselsystemen. Alleen door duurzaamheid centraal te stellen in internationale samenwerking en beleid kan Europa zijn geloofwaardigheid behouden als leider in de mondiale strijd voor duurzaam voedsel (CCPD-ABCO, p. 17).

6.1.a. Economisch beleid

1. **Verplichten van winkels om voldoende gezonde en duurzame producten aan te bieden** en deze actief te promoten. Dit vergroot niet alleen de toegankelijkheid van dergelijke producten, maar stimuleert ook bewuste consumptie bij de consument (AR, p. 52). Daarnaast is het essentieel om kleine lokale producenten te ondersteunen, zowel financieel als logistiek, om hun positie in de markt te versterken (AR, p. 52).
2. **Bevorden eerlijke concurrentie door uniforme normen** op te leggen aan geïmporteerde producten, zodat ze aan dezelfde eisen voldoen als nationale producten. Tegelijkertijd moeten strengere normen worden gehanteerd voor de samenstelling van verwerkt voedsel, met beperkingen op zout, suiker, vetten en additieven (AR, p. 52).
3. **Versterken van lokale en circulaire landbouw** door lokale producenten met elkaar te laten samenwerken, zowel binnen dezelfde sector als over verschillende sectoren heen. Dit kan de korte keten promoten, transportkosten verlagen, de ecologische voetafdruk verminderen en de beschikbaarheid van verse, seizoensgebonden producten bevorderen (AR, p. 53). Het stimuleren van consumenten om te kiezen voor lokale producten door middel van reclame, promoties en eerlijke prijzen, kan deze trend verder versterken (AR, p. 53).
4. **Verbeteren van de positie van boeren in de voedselketen** door hun machtspositie te vergroten, bijvoorbeeld door collectieve samenwerking en eerlijke prijsmechanismen. Bovendien kan de overgang naar circulaire landbouw, waarbij vergeten groenten en lokale producten worden benut, bijdragen aan een duurzamer landbouwsysteem (AR, p. 53).
5. **Opstellen van een vijfjarenplan** waarin supermarkten geleidelijk worden omgevormd tot hubs voor lokale producenten. Producten zouden worden voorzien van duidelijke etiketten met de naam en het adres van de producent, wat de transparantie en de betrokkenheid van consumenten vergroot (AR, p. 53).

6.1.b. Governance

1. **Ontwikkelen van een toekomstpact voor het voedselsysteem**, gebaseerd op principes van deliberatieve governance en discursieve representatie. Dit pact, geleid door een gemandateerd orgaan, moet een brede coalitie van belanghebbenden samenbrengen, waaronder burgers (met bijzondere aandacht voor jongeren en ongeorganiseerde groepen), het maatschappelijk middenveld, de industrie en beleidsmakers. Het proces begint met het creëren van een gedeelde visie op een rechtvaardig en duurzaam voedselsysteem, gebaseerd op waarden en normen in plaats van technologische mogelijkheden of economische modellen. Vervolgens dienen concrete richtlijnen en afdwingbare regelgeving te worden ontwikkeld, waarbij de principes van de toekomstvisie en de eerlijkheid van de transitie centraal staan. Een paradigmaverschuiving, waarbij groei en winstgevendheid niet langer de belangrijkste doelen zijn, vormt hierbij een

essentieel uitgangspunt. Monitoring op basis van nieuwe indicatoren die aansluiten bij deze waarden is cruciaal om vooruitgang te waarborgen (WRHC, p. 125).

2. **Actief ondersteunen van de overgang naar duurzame landbouwpraktijken.** Dit omvat het ontwikkelen van adequate ondersteuningssystemen voor boeren, zodat zij zich kunnen richten op landbouwpraktijken die verenigbaar zijn met de grenzen van onze planeet. Hierbij speelt bewustwording een belangrijke rol, zoals campagnes die consumenten informeren over de voordelen van biologische voeding en tegelijkertijd rekening houden met verschillen in communicatienoden tussen mannen en vrouwen. Gendergevoelige strategieën moeten worden geïntegreerd vanaf de ontwerpfase van dergelijke campagnes, zodat iedereen effectief wordt bereikt (IGVM, p. 17; WRHC, p. 111).
3. **Stimuleren van gerichte inspanningen om meisjes aan te moedigen studies en carrières in de landbouwsector te overwegen.** Dit kan bijdragen aan een meer diverse en inclusieve sector. (IGVM, p. 17).
4. **Ontwikkelen van mechanismen die garanderen dat basisbehoeften** zoals voedsel, water, huisvesting en mobiliteit worden gedekt in geval van extreme weersomstandigheden. Dit vereist een geïntegreerde aanpak die rekening houdt met de toenemende risico's van klimaatverandering en de noodzaak om veerkrachtige systemen op te bouwen (WRHC, p. 111).

6.2. Zich huisvesten

Ter herinnering. De basisbehoefte 'zich huisvesten' moet worden verzekerd door het subsysteem 'bouwen en wonen'. Dit geeft invulling aan bevredigers, wensen en noden van mensen om 'zich te huisvesten'. De nood aan een ecologische maar rechtvaardige transitie is hoog: zie o.a. onder het punt 3.2. van dit rapport.

6.2.1. Werk

1. **De overgang naar duurzame bouwpraktijken bevorderen.** Het ecologische transitiebeleid raadt aan om de arbeidskrachten in de bouwsector actief te ondersteunen bij de integratie van duurzame bouwpraktijken. Dit omvat de promotie van lokale en milieuvriendelijke materialen, die bijdragen aan een circulaire economie en tegelijkertijd de koolstofvoetafdruk van vastgoedprojecten verminderen (MHC, p.18).
2. **Investeren in betaalde beroepsopleidingen.** Om aan de groeiende behoefte aan duurzame renovatie te voldoen, is het essentieel om betaalde opleidingsprogramma's te ontwikkelen en bestaande programma's te versterken. Deze initiatieven moeten gepaard gaan met stimulansen voor praktische en betaalde stages, waardoor de vaardigheden van werknemers worden verbeterd en hun integratie in deze strategische sector wordt vergemakkelijkt (AR, p. 15, B6).
3. **Kwaliteitsbanen creëren in het kader van de ecologische transitie.** Projecten die verband houden met renovatie en vastgoedbeheer moeten kwalitatieve banen opleveren. Deze banen, bijvoorbeeld gerelateerd aan het beheer van stedelijke groengebieden, hernieuwbare energie of herbebossing, zullen niet alleen de klimaatuitdagingen aanpakken, maar ook langdurig werklozen

integreren, met name degenen die getroffen zijn door baanverlies als gevolg van de ecologische transitie (MHC, p. 16).

6.2.2. Opleiding en onderwijs

1. **Organiseren van bewustmakingscampagnes** om meisjes en vrouwen aan te moedigen om studierichtingen in techniek, industrie en bouw te volgen, evenals beroepen in de bouwsector. Raadpleeg ook de eerdere aanbevelingen over het doorbreken van stereotypen rond de rollen van vrouwen en mannen en de studiekeuzes en loopbanen die op basis van geslacht worden gemaakt, evenals de bewustwording van de gevolgen van deze keuzes. (IGVM, p. 17)
2. **Starten van betaalde opleidingen en versterken van bestaande opleidingen** op dit gebied door betaalde stages aan te moedigen. (AR, p.15, B6)
3. **Investeren in opleiding, omscholing en, waar nuttig, subsidieer de bevordering van hoogwaardige werkgelegenheid** in sectoren die de ecologische transitie ondersteunen, zoals de bouw en de circulaire economie. (MHC, p.16)

6.2.3. Financiering en investering

1. **Sociale huisvesting uitbreiden en vergroenen.** De ecologische transitie vereist massale investeringen in de bouw en renovatie van milieuvriendelijke sociale huisvesting. Dit draagt bij aan het aanpakken van klimaatuitdagingen, het garanderen van betaalbare huisvesting en het bestrijden van energiearmoede. Klimaatfondsen moeten worden gemobiliseerd om deze initiatieven te financieren, met een sterke betrokkenheid van lokale overheden (MHC, p. 16; ARM , p. 33).
2. **Een fonds voor duurzame renovatie creëren.** Om energetische renovaties te vergemakkelijken, wordt aanbevolen om een renovatiefonds op te richten waaraan alle eigenaars regelmatig bijdragen via een proportionele belasting. Dit mechanisme, geïnspireerd door praktijken zoals in Parijs, heeft tot doel renovaties te versnellen en tegelijkertijd de gezondheid en veiligheid van bewoners te verbeteren (AR, p. 16, B13).
3. **De transitie financieren met publieke en progressieve middelen.** De oprichting van een openbare bank kan een sleutelrol spelen bij het financieren van projecten in het kader van een rechtvaardige transitie, bijvoorbeeld via leningen tegen lage rente voor gebouwisolatie en ecologische renovatie van sociale woningen. Daarnaast moeten progressieve belastingen, zoals een CO2-belasting, financiële steun bieden aan kwetsbare huishoudens om hun toegang tot duurzame woningen te garanderen (FRDO1, p. 6-8; MHC, p. 16-17).

4. **Innovatie en toegankelijke technologieën promoten.** Overheden moeten hun investeringen richten op onderzoeks- en ontwikkelingsprojecten op het gebied van duurzame technologieën. Deze innovaties moeten de kosten van renovatie- en bouwtechnieken verlagen en de principes van circulariteit toegankelijker maken voor huishoudens, met name die met een laag inkomen (FRDO2, p. 3).
5. **Collectieve infrastructuren aanmoedigen.** Renovaties moeten worden ondersteund door collectieve energie-infrastructuren, zoals gedeelde verwarmingssystemen. Deze installaties, ontwikkeld met instemming van huurders en eigenaren, optimaliseren het gebruik van hulpbronnen en verlagen de kosten voor bewoners (AR, p. 16, B12).
6. **Een Europees groen budget opstellen.** Green budgeting, gepromoot door de Europese Commissie, omvat bijvoorbeeld de ecologische renovatie van sociale woningen als een prioriteit in de begroting. Dit kader moedigt lidstaten aan om aanzienlijke middelen toe te wijzen aan duurzame renovatieprojecten, met inbegrip van een sociale dimensie (FRDO1, p. 8).

6.2.4. Grondstoffen en energie

1. **De energie-efficiëntie van gebouwen verbeteren.** Het is essentieel om het energieverbruik en de kosten te verminderen door de energie-efficiëntie van woningen en openbare gebouwen te verbeteren. Deze inspanning moet gepaard gaan met duidelijke en geharmoniseerde EPB-normen op nationaal niveau, waardoor het eenvoudiger wordt voor eigenaars en lokale overheden om deze standaarden te adopteren (MHC, p.12 ; FRDO3,p.4).
2. **Inclusieve energierenovaties bevorderen.** Plannen voor energierenovatie moeten prioriteit geven aan "energieverslindende woningen" en ervoor zorgen dat huurders worden beschermd tegen buitensporige huurstijgingen na renovaties. Oplossingen zoals tijdelijke huisvesting tijdens grote renovaties of voordelige leningen voor eigenaars zijn noodzakelijk om de transitie te versnellen en tegelijkertijd rechtvaardigheid te waarborgen (AR, p. 14, B1; AR, p. 16, B3).
3. **Investeren in duurzame sociale huisvesting.** Energierenovatie en de bouw van sociale woningen moeten centraal staan in het overheidsbeleid, waarbij klimaat-, energie- en sociale doelstellingen worden gecombineerd. Deze woningen moeten hoge energieprestaties bieden en tegelijkertijd financieel toegankelijk blijven, met specifieke maatregelen om ongelijkheden, waaronder genderongelijkheden, te verminderen (FRDO3 , p. 7; IGVM, p. 38).
4. **Toegang tot energietoelagen voor iedereen versterken.** Het is noodzakelijk om de "Mattheüseffecten" tegen te gaan, waarbij huishoudens met hogere inkomens meer profiteren van subsidies en publieke steun. Dit kan worden bereikt door vereenvoudigde procedures voor renovatiepremies en lokale loketten die toegankelijke informatie bieden over energiemaatregelen en beschikbare ondersteuning (ARM , p.22 ; AR , p. 17, B7).
5. **Collectieve en innovatieve oplossingen promoten.** Het stimuleren van collectieve renovaties per straat of wijk, via gezamenlijke aankopen, kan de kosten verlagen en de efficiëntie van de werkzaamheden verbeteren. Daarnaast moeten overheden investeren in geavanceerde

technologieën, zoals zonnepanelen of collectieve warmtepompen, en de principes van circulariteit toepassen op bouwmaterialen (AR, p. 15, B15; FRDO3, p. 3).

6. **Voorbeeldfunctie van openbare gebouwen.** De publieke sector moet een voorbeeld geven op het gebied van energie door haar gebouwen te renoveren volgens strikte normen voor koolstofneutraliteit. Dit omvat slim energiemanagement, de productie en opslag van hernieuwbare energie en de toepassing van EPB-standaarden op gehuurde panden (FRDO3, p. 7).

6.2.5. Gender

1. **Financiële ondersteuning bieden voor de isolatie van privéwoningen.** Vrouwen, en met name alleenstaande moeders, zijn oververtegenwoordigd in de huursector, waardoor ze bijzonder kwetsbaar zijn voor de gevolgen van slecht geïsoleerde woningen. Het bieden van financiële steun, in de vorm van belastingverlagingen of subsidies, voor de isolatie van privéwoningen, met name huurwoningen, is daarom essentieel om deze kwetsbaarheid te verminderen. Daarnaast is het noodzakelijk om gegevens te verzamelen waarmee de genderimpact van energierenovatiesubsidies kan worden geëvalueerd (IGVM , p. 17).
2. **De duurzaamheid van sociale huisvesting verbeteren.** Het renoveren van sociale woningen om hun energieprestaties te verbeteren is een belangrijke maatregel om armoede en energieonzekerheid te verminderen. Deze initiatieven komen vooral ten goede aan vrouwen, die oververtegenwoordigd zijn in de sociale huursector. Het is echter cruciaal om ervoor te zorgen dat de nodige investeringen en de daaruit voortvloeiende regelgeving de inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen niet verder vergroten. Algemene beschermings- en herverdelingsmaatregelen kunnen deze ongelijkheden helpen verzachten (IGVM , p. 38).

6.2.6. Armoedebestrijding

1. **Toegang tot betaalbare en duurzame woningen vergemakkelijken.** Om armoede effectief te bestrijden, is het essentieel om aangepaste financieringsmechanismen te ontwikkelen waarmee huishoudens met een laag inkomen en huurders toegang krijgen tot energie- en waterzuinige woningen. Dit omvat een massale investering in de bouw en renovatie van duurzame woningen, met mobilisatie van klimaatfondsen en betrokkenheid van lokale overheden in dit proces (ARM, p. 23, p. 33).
2. **De private huurmarkt reguleren en ondersteunen.** Gezien het tekort aan duurzame woningen in de private huursector moeten strikte regelgeving en financiële ondersteuning worden ingevoerd. Deze maatregelen zijn bedoeld om huurwoningen in de private sector duurzamer te maken, terwijl

buitensporige huurverhogingen of directe doorverkoop van panden na renovatie worden verboden (ARM, p. 33).

3. **Huurders beschermen bij energierenovaties.** Huurders mogen niet alleen opdraaien voor de kosten van de energietransitie. Het wordt aanbevolen om huurverhogingen na renovaties te plafonneren op basis van de gerealiseerde besparingen voor de bewoners. Daarnaast moeten voor grootschalige renovaties tijdelijke woningen worden aangeboden om te voorkomen dat huurders dakloos worden (AR, p. 14, B1-B2).
4. **Informatie en infrastructuur voor kwetsbare huishoudens versterken.** Extra ondersteuning voor kwetsbare consumenten is nodig om hen gemakkelijk toegang te geven tot informatie over energie- en wateraanbiedingen. Lokale loketten, gecentraliseerde internetportalen en regionale diensten kunnen hierin een sleutelrol spelen. Daarnaast moeten aangepaste infrastructuren, zoals opslagruimtes voor fietsen in sociale woningen, worden overwogen (ARM, p. 34).
5. **Optreden tegen energiearmoede.** Om energiearmoede te voorkomen en te zorgen dat dit geen obstakel wordt voor de ecologische transitie, moet het tempo van renovaties worden opgevoerd. Een collectieve aanpak per wijk, met een coördinator die inspanningen beheert en publieke voorfinancieringen aanbiedt, zou kwetsbare huishoudens kunnen ondersteunen en tegelijkertijd middelen optimaliseren (FRDO3, p. 3, p. 6).
6. **Zorgen voor kwaliteitsvolle renovaties met aandacht voor kwetsbare situaties.** Bij renovaties is het cruciaal om rekening te houden met de kwaliteit van de werkzaamheden en de specifieke situatie van kwetsbare huurders. Er moeten aangepaste oplossingen worden geïmplementeerd om een positieve en inclusieve impact van energierenovaties te garanderen (FRDO3, p. 7).

6.2.7. Internationale solidariteit

Men kan vaststellen dat noch in de rapporten van de Staten-Generaal, noch tijdens het proces (cf. de adviezen van de raden) van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (CTJB) aanbevelingen voor het transversale beleid 'Internationale solidariteit' werden geformuleerd. Er wordt opgemerkt dat in andere rapporten dit beleid als belangrijk wordt beschouwd voor het subsysteem 'bouwen en wonen'.

6.2.a. Economisch beleid

1. Een renovatiefonds oprichten waarin alle eigenaars (zowel van hun hoofdverblijfplaats als verhuurders die meerdere eigendommen bezitten) op regelmatige tijdstippen (om de x jaar) een proportionele bijdrage betalen via een heffing. (AR, p.16, B13)

6.2.b. Governance

Men kan vaststellen dat – in tegenstelling tot andere subsystemen – er noch in de rapporten van de Staten-Generaal, noch tijdens het proces (cf. de adviezen van de raden) van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (CTJB) aanbevelingen voor governance werden geformuleerd. Er wordt opgemerkt dat in andere rapporten dit beleid als belangrijk wordt beschouwd voor het subsysteem van 'bouwen en wonen'.

6.3. Zich (laten) verzorgen

Ter herinnering. De basisbehoefte 'zich (laten) verzorgen' moet worden verzekerd door het subsysteem 'gezondheidszorg'. Dit geeft invulling aan bevredigers, wensen en noden van mensen om 'zich te (laten) verzorgen'. De nood aan een ecologische maar rechtvaardige transitie is hoog: zie o.a. onder het punt 3.3. van dit rapport.

6.3.1. Werk

Om een rechtvaardige transitie te waarborgen in de gezondheidszorg op het werk, is het essentieel om:

1. Inspelen op de structurele en organisatorische uitdagingen waarmee de sleutelsectoren, zoals de gezondheidszorg en sociale bescherming, worden geconfronteerd. Het is cruciaal om nauwkeurig toezicht te houden op het structurele tekort aan gezondheidswerkers (Agora, p.55). Dit houdt niet alleen in dat tekorten moeten worden aangevuld, maar ook dat de rollen en verantwoordelijkheden van de verschillende actoren binnen het zorgsysteem opnieuw moeten worden gedefinieerd. Bijvoorbeeld: huisartsen zouden zich uitsluitend moeten richten op puur medische taken, zonder te worden belast door onnodige bureaucratische verplichtingen. Tegelijkertijd zouden "praktijkverpleegkundigen" eenvoudige technische handelingen kunnen overnemen. Deze herdefiniëring van de paramedische competenties zou een betere taakverdeling mogelijk maken en zorgen voor een optimaal gebruik van de beschikbare vaardigheden.

2. De verloning van knelpuntberoepen verbeteren. Deze maatregel draagt niet alleen bij aan het aantrekken van meer werknemers in deze sectoren, maar erkent ook hun essentiële rol in de samenleving (Agora, p.55). Een algemene herwaardering van zorgberoepen, met significante loonsverhogingen en verbeteringen in de arbeidsomstandigheden, is even cruciaal om de aantrekkelijkheid en duurzaamheid van deze beroepen te versterken (IGVM, p.18).

3. De beroepen in de sociale zekerheid volledig waarderen en erkennen, met name die gerelateerd aan gezondheidszorg, socio-professionele integratie en het brede domein van "care". Deze beroepen spelen een sleutelrol in de sociale cohesie en het welzijn van de bevolking, en hun belang moet worden weerspiegeld in het overheidsbeleid (RSPF, p.15).

4. Innovatie in sociale bescherming stimuleren binnen de context van de ecologische transitie. Dit omvat de ontwikkeling van duurzame gezondheidszorgdiensten en het implementeren van maatregelen om werkgelegenheid te beschermen in tijden van economische transformatie. In dit

kader is het ook essentieel dat zorgverleners over voldoende tijd en kennis beschikken om kwaliteitsvolle, toegankelijke en begrijpelijke behandelingen aan te bieden aan alle patiënten, inclusief degenen met specifieke behoeften, zoals personen met een handicap (CSNPH, p.7).

6.3.2. Opleiding en onderwijs

Er kan worden vastgesteld dat noch in de verslagen van de Staten-Generaal, noch tijdens het proces (zie de adviezen van de raden) van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (CTRB) aanbevelingen zijn geformuleerd voor het transversale beleid 'Opleiding en Educatie'. Opmerkelijk is dat dit beleid in andere rapporten wordt beschouwd als belangrijk voor het subsysteem van de 'gezondheidszorg'.

6.3.3. Financiën en investeringen

Om investeringen en financiële prioriteiten te heroriënteren naar strategische sectoren, met de nadruk op gezondheid, toegankelijkheid en duurzaamheid, is het essentieel om:

1. Massaal investeren in preventie, zowel op het gebied van gezondheidszorg als in het beheer van milieurisico's. Preventie speelt een sleutelrol in het verlagen van de kosten op lange termijn en het verbeteren van de levenskwaliteit van burgers. Het gezondheidssysteem moet prioriteit geven aan voorbereiding, versterking en voldoende financiële ondersteuning (WRHC, p.119). In dit kader is het versterken van preventie binnen de gezondheidszorg een prioriteit die aangepaste financiële middelen vereist (RSPF, p.15; MHC, p.18). Beleid moet zich richten op gezondheidsdeterminanten zoals alcohol- en tabaksgebruik, overgewicht, gebrek aan lichaamsbeweging, slechte voedingskwaliteit, lage gezondheidskennis en luchtvervuiling (Scienscano, 2022; WRHC, p.119).

2. Investeren in innovatie op het gebied van sociale bescherming. Dit kan het ontwikkelen van nieuwe uitkeringen omvatten die inspelen op opkomende behoeften en een betere aandacht voor milieurisico's (RFOD, p.15). Het zou bijvoorbeeld relevant zijn om een nieuwe tak binnen de sociale zekerheid te creëren die specifiek gericht is op milieurisico's, of om bestaande structuren aan te passen om deze uitdagingen aan te pakken (RFOD, p.19).

3. De universele toegankelijkheid van gezondheidszorg waarborgen door te investeren in inclusieve infrastructuur die is aangepast aan de behoeften van personen met een handicap en aan gendergerelateerde verschillen (IGVM, p.19; NHRPH, p.7). Dit omvat het versnellen van de ecologische transitie van zorginfrastructuren, ziekenhuizen, kinderopvang, woningen en administraties, om te

voldoen aan milieueisen en tegelijkertijd een gezonde en duurzame leefomgeving te garanderen (MHC, p.18).

4. Investeren in de fysieke en mentale gezondheid van de bevolking. Dit vereist de implementatie van een passend, toegankelijk en betaalbaar zorgsysteem voor iedereen, terwijl het universele karakter ervan wordt versterkt (MHC, p.19). Daarnaast is het nodig om ongelijkheden aan te pakken door meer te investeren in de financiële toegankelijkheid van zorg (ARM, p.35). Dit omvat het verminderen van de kosten voor patiënten en het versterken van de verplichte ziekteverzekering, zodat private hospitalisatieverzekeringen overbodig worden.

6.3.4. Grondstoffen en energie

Er kan worden vastgesteld dat noch in de verslagen van de Staten-Generaal, noch tijdens het proces (zie de adviezen van de raden) van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (CRTB) aanbevelingen zijn geformuleerd voor het transversale beleid 'Grondstoffen en Energie'. Opmerkelijk is dat dit beleid in andere rapporten wordt beschouwd als belangrijk voor het subsysteem van de 'gezondheidszorg'.

6.3.5. Gender en inclusie

In het kader van een rechtvaardige transitie is het essentieel om een genderperspectief te integreren om echte gelijkheid te garanderen en de levenskwaliteit van iedereen te verbeteren. Dit kan onder andere door:

1. waarderen en erkennen van beroepen binnen de sociale zekerheid, zoals gezondheidszorg, socio-professionele integratie, herintreding op de arbeidsmarkt en alle activiteiten gerelateerd aan zorg ("care"). Deze beroepen spelen een fundamentele rol maar worden vaak ondergewaardeerd (RSPF, p.15).

2. produceren, verzamelen, ordenen, analyseren en publiceren van statistieken die zijn uitgesplitst naar gender, met name over onbetaalde zorg en de prestatie-indicatoren van gezondheidssystemen (IGVM, p.18). Deze gegevens bieden inzicht in ongelijkheden en sturen het overheidsbeleid richting een inclusiever en effectiever gezondheidssysteem.

3. testen van medicijnen en hygiëneproducten die specifiek voor vrouwen zijn bedoeld, zoals slaappillen en maandverband (IGVM, p.18). Aandoeningen die uitsluitend vrouwen treffen, moeten

evenveel aandacht krijgen als die welke alleen mannen aangaan, om gelijkheid in onderzoek, diagnose en zorg te waarborgen (IGVM, p.19).

4. opzetten van bewustmakingscampagnes om schadelijke vooroordelen rond de gezondheid van vrouwen aan te pakken. Bijvoorbeeld: het ontkrachten van de mythe dat pijnlijke menstruatie normaal zou zijn, door patiënten en zorgverleners te informeren dat dit kan wijzen op ernstige en vaak ondergediagnosticeerde aandoeningen. Dit probleem is nog schrijnender voor zwarte vrouwen, die te maken hebben met grotere ongelijkheden in de behandeling van pijn (IGVM, p.19). Ook bewustmakingscampagnes gericht op mannen zijn belangrijk, om taboes te doorbreken die hen ervan weerhouden over hun gevoelens te praten en hen minder geneigd maken psychologische hulp te zoeken.

5. Zorgen dat personen met een handicap (PSH) de zorg kunnen ontvangen die ze nodig hebben, op een redelijke afstand van hun woonplaats (NHRPH, p.7).

Door deze genderdimensies te integreren, kan een rechtvaardige transitie een krachtige hefboom worden voor de opbouw van een meer rechtvaardige en inclusieve samenleving.

6.3.6. Armoedebestrijding

Om een rechtvaardige en inclusieve transitie te garanderen, is het essentieel om rekening te houden met de uitdagingen van armoede en toegankelijkheid in het beleid rond de ecologische en sociale transitie. Dit omvat:

1. De toegankelijkheid van het medisch dossier van de patiënt optimaliseren, zowel digitaal als praktisch, zodat iedereen eenvoudig en effectief toegang heeft tot zijn gezondheidsgegevens (AR, p.55). Dit kan gepaard gaan met een gratis jaarlijks medisch onderzoek voor iedereen en betaalbare geneesmiddelen, om ongelijkheden in toegang tot zorg te voorkomen.

2. De ecologische transitie nauw verbinden met de sociale zekerheid, door innovatie te stimuleren om duurzame gezondheidszorgdiensten en mechanismen voor werkgelegenheidsbescherming aan te bieden (RFOD, p.19). Daarnaast zou een hervorming van de bijdragen van huishoudens op basis van hun ecologische voetafdruk kunnen worden overwogen, op voorwaarde dat kwetsbare groepen niet worden benadeeld, om sociale rechtvaardigheid in de milieu-inspanningen te waarborgen (RFOD, p.15).

3. Transparantie en tijdige communicatie met de bevolking waarborgen, vooral om de meest kwetsbaren te beschermen. Patiënten moeten tijdig en op een begrijpelijke manier worden geïnformeerd over de werkelijke kosten van medische zorg, zodat zij hun uitgaven beter kunnen plannen en schulden door onverwachte medische kosten kunnen vermijden (ARM, p.35). Daarnaast moeten zorgverleners, in samenwerking met OCMW's en sociale diensten, zorgen voor nauwgezette opvolging en passend advies om overmatige schuldenlast te voorkomen en een adequaat begeleidingsaanbod te verzekeren.

6.3.7. Internationale solidariteit

Een rechtvaardige transitie vereist een benadering van internationale solidariteit die mensenrechten, sociale rechtvaardigheid en duurzame ontwikkeling centraal stelt in het wereldwijde beleid. In dit kader is het essentieel om:

1. **De normen voor waardig werk verbeteren voor zorgverleners in partnerlanden van de Belgische Ontwikkelingssamenwerking**, in overeenstemming met de aanbevelingen van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) (CCPD-ACBO, p.2). Deze inspanningen moeten worden ondersteund door versterkte financiering van sociale beschermingsvloeren, zodat toegang tot kwalitatieve essentiële gezondheidsdiensten wordt gegarandeerd, evenals door een grotere Belgische en Europese steun aan het Wereldfonds voor Sociale Bescherming.
2. **De publieke ontwikkelingshulp (ODA) richten op investeringen in openbare gezondheids- en zorgdiensten**, om de nationale gezondheidssystemen duurzaam te versterken. Dit zal bijdragen aan het vermijden van privatisering in de gezondheidszorg en garanderen dat toegang tot kwaliteitsvolle zorg een universeel recht blijft (CCPD-ACBO, p.2). België kan een sleutelrol spelen tijdens de ministeriële conferentie van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) door daar een hervorming te bepleiten die in lijn is met de Duurzame Ontwikkelingsdoelen (SDG's) en zich in te zetten voor betaalbare toegang tot medicijnen en vaccins wereldwijd (CCPD-ACBO, p.15).
3. **Een bindend akkoord creëren dat de activiteiten reguleert rond preventie, voorbereiding en respons op pandemieën** binnen een rechtvaardige en effectieve mondiale governance onder leiding van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) (CCPD-ACBO, p.2).

België kan ook een normatief beleid bevorderen dat gebaseerd is op de principes van **Recognize, Reduce & Redistribute** (het erkennen van informeel en onbetaald zorgwerk en het herverdelen van verantwoordelijkheden tussen mannen en vrouwen), **Reward** (het verbeteren van de lonen en arbeidsomstandigheden van zorg- en gezondheidswerkers) en **Representation** (het bevorderen van collectieve onderhandelingen en vakbondsorganisatie in deze sector). Deze acties moeten deel uitmaken van een algemene discussie over waardig werk in de zorgsector, waarmee de internationale samenwerking wordt versterkt voor een rechtvaardige transitie die niemand uitsluit.

6.3.a. Economisch beleid

Er kan worden vastgesteld dat noch in de verslagen van de Staten-Generaal, noch tijdens het proces (zie de adviezen van de raden) van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (CRTB) aanbevelingen zijn geformuleerd voor het economische beleid. Opmerkelijk is dat dit beleid in andere rapporten wordt beschouwd als belangrijk voor het subsysteem van de 'gezondheidszorg'.

6.3.b. Governance

1. Refederaliseren van bevoegdheden, door één minister per domein aan te wijzen, met name voor volksgezondheid. Dit zou zorgen voor een gecentraliseerde en versterkte coördinatie rond essentiële

kwesties zoals preventieve en curatieve gezondheidszorg, zorgdiensten en gerelateerd transversaal beleid (AR, p.55).

2. Het gezondheidssysteem centraal stellen in het debat, met bijzondere aandacht voor zijn veerkracht, kwaliteit en toegankelijkheid (RFOD, p.16). In de gezondheidszorg blijft er veel werk te verrichten, zoals het evalueren van de kwetsbaarheid van de Belgische bevolking voor ecologische schokken op statistisch niveau, met behulp van publiek beschikbare datasets zoals volkstellingsgegevens (WRHC, p.133). Dit omvat ook het invoeren van een rigoureuze planning, adequate financiering en het erkennen van gezondheidszorg als een strategische sector, evenals het versterken van preventie, verbeteren van werkgelegenheid en arbeidsomstandigheden in de zorg, en het optimaliseren van interacties tussen verschillende zorglijnen (RFOD, p.16). Bijzondere aandacht moet worden gegeven aan de beheersing en voorbereiding op crises in de volksgezondheid en het milieu, evenals aan de aanpassing van het gezondheidssysteem aan klimaatverandering. Deze acties maken deel uit van een bredere visie die crisisbeheer, geïmporteerde risico's en initiatieven zoals een Nationaal Milieu-Gezondheidsplan integreert.

3. Een intersectorale aanpak hanteren, waarbij rekening wordt gehouden met de totale maatschappelijke impact van gezondheidszorgbeleid. Dit vereist strategische partnerschappen met andere beleidssectoren om gezondheids- en milieudoelstellingen te integreren in hun respectieve strategieën (RFOD, p.6). Dergelijke coördinatie is essentieel om synergiën tussen overheidsbeleid te maximaliseren en om de uitdagingen van de ecologische en sociale transitie aan te pakken.

4. Een nieuwe tak van sociale zekerheid ontwikkelen die gewijd is aan milieurisico's, of anders het bestaande systeem aanpassen om beter rekening te houden met deze risico's (RFOD, p.19). Deze maatregel zou bijdragen aan een versterkte sociale bescherming tegen de gevolgen van milieuproblemen, en zo een governance bevorderen die gericht is op duurzaamheid en rechtvaardigheid.

6.4. Zich verplaatsen

Ter herinnering. De basisbehoefte 'zich verplaatsen' moet worden verzekerd door het subsysteem 'mobiliteit'. Dit geeft invulling aan bevredigers, wensen en noden van mensen om 'zich te verplaatsen'. De nood aan een ecologische maar rechtvaardige transitie is hoog: zie o.a. onder het punt 3.4. van dit rapport.

6.4.1. Werk

1. Verbeteren van de toegankelijkheid en efficiëntie van het openbaar vervoer. Investeren in efficiënt, veilig en betaalbaar openbaar vervoer is een prioriteit. Een betere coördinatie tussen de verschillende vervoersmaatschappijen en een harmonisatie van de tarieven kan de aantrekkelijkheid van deze vervoersmiddelen vergroten, vooral voor kwetsbare groepen zoals mensen in een kwetsbare situatie of met een handicap (RFOD, p.13; FRDO3, p.7-8). Daarnaast moeten specifieke inspanningen worden geleverd om de infrastructuur zowel fysiek als financieel toegankelijker te maken. Dit omvat bijzondere

aandacht voor verlichting, netheid en de intermodaliteit van verplaatsingen. Deze maatregelen zijn ook essentieel om de afhankelijkheid van particuliere auto's te verminderen en de uitstoot van broeikasgassen te beperken (WRHC, p.115).

2. Stimuleren van een zachte en actieve mobiliteit. Het promoten van fietsen en wandelen als duurzame alternatieven voor gemotoriseerd vervoer staat centraal. Fiscale stimulansen, de ontwikkeling van veilige infrastructures zoals gescheiden fietspaden, en het aanpakken van fietsdiefstal via initiatieven zoals het nationale register "MyBike" zijn concrete stappen om deze vervoerswijzen te bevorderen (FRDO3, p.8; ARM, p.34). Het aanleren van fietsen op school en in organisaties wordt eveneens benadrukt als een pedagogische aanpak om deze praktijken duurzaam te verankeren (ARM, p.34).

3. Ondersteunen van telewerk en nabijheidsmodellen. Het verminderen van woon-werkverkeer door vrijwillig telewerken te bevorderen is een andere belangrijke pijler. Dit vereist bewustmaking bij werkgevers en werknemers over de voordelen van deze praktijk, evenals een stedenbouwkundige planning die nabijheid tussen woningen, werkplekken en openbare voorzieningen integreert (AR, p.86).

4. Integreren van gender- en inclusieaspecten. Mobiliteitsbeleid moet een intersectioneel perspectief integreren, rekening houdend met de specifieke behoeften van vrouwen, ouderen en mensen met een handicap. Bijvoorbeeld, het verlagen van de kosten van het openbaar vervoer, met name voor vrouwen, en het verbeteren van infrastructuur voor gecombineerde verplaatsingen (trip-chaining), kan hun economische en sociale participatie aanzienlijk vergroten (IGVM, p.19-20). Daarnaast is het essentieel om vrouwen actief te betrekken bij planningsprocessen en in besluitvormingsposities te plaatsen om ervoor te zorgen dat hun verwachtingen worden meegenomen (IGVM, p.20).

5. Stimuleren van innovaties en samenwerkingsaanpakken. Autodelen, vraaggestuurd vervoer en inclusieve digitale oplossingen bieden kansen om de toegang tot duurzame mobiliteit te vergroten. Een gunstig regelgevend kader en sociale tariefaanbiedingen zijn nodig om deze innovaties te democratiseren (ARM, p.34). Bovendien kan meer samenwerking tussen bedrijven om het vervoer van werknemers te bundelen de efficiëntie verbeteren en tegelijkertijd de milieueffecten verminderen (FRDO3, p.8).

6.4.2. Opleiding en onderwijs

- 1. Opleiden van technici om de ecologische transitie te ondersteunen.** Allereerst is een grotere inspanning nodig om technici op te leiden die gespecialiseerd zijn in het onderhoud van elektrische voertuigen, in lijn met de toenemende elektrificatie van het wagenpark. Deze opleidingen zullen tegemoetkomen aan de marktvaart en werknemers ondersteunen bij deze technologische transitie (FRDO3, p. 7).
- 2. Integreren van vaardigheden voor zachte mobiliteit vanaf de schooltijd.** Daarnaast moet het aanleren van vaardigheden met betrekking tot zachte mobiliteit, zoals fietsen, al op school worden geïntegreerd. Deze maatregel heeft als doel niet alleen duurzame vervoerswijzen te

bevorderen, maar ook om al op jonge leeftijd een cultuur van milieuvriendelijke mobiliteit te ontwikkelen (ARM, p. 34).

3. **Bevorderen van inclusiviteit in opleidingen en beroepen in de mobiliteitssector.** Vervolgens is het, om een eerlijke transitie te garanderen, essentieel om deze opleidingen toegankelijk te maken voor iedereen, inclusief kwetsbare groepen en ondervertegenwoordigde groepen in de mobiliteitssector, zoals vrouwen. Het wordt aanbevolen specifieke initiatieven te ontwikkelen om de deelname van vrouwen in mobiliteitsberoepen te vergroten, onder meer via bewustmakingscampagnes en aangepaste programma's (IGVM, p. 20).
4. **Bewustwording creëren over veiligheid en inclusiviteit in de publieke ruimte.** Tot slot moeten organisaties investeren in bewustwording rond veiligheid en inclusiviteit in de publieke ruimte, in samenwerking met lokale actoren en burgers. Deze initiatieven zullen bijdragen aan het bevorderen van de acceptatie van nieuwe vervoerswijzen en inspelen op de uiteenlopende behoeften van gebruikers. Deze aanbevelingen weerspiegelen een geïntegreerde visie waarin educatie en opleiding strategische hefboomen worden om de transformatie van het mobiliteitssysteem te ondersteunen, terwijl sociale rechtvaardigheid en ecologische efficiëntie worden gewaarborgd.

6.4.3. Financiën en investeringen

1. **Prioriteren van toegankelijke en geïntegreerde openbare vervoerssystemen.** Het is essentieel om prioriteit te geven aan toegankelijk, betrouwbaar en betaalbaar openbaar vervoer. Dit omvat investeringen om de coördinatie tussen verschillende bestuursniveaus te verbeteren en de invoering van een enkel ticket dat geldig is voor alle openbaarvervoeroperatoren (FRDO3, p. 8). Deze maatregelen kunnen de afhankelijkheid van de auto aanzienlijk verminderen en een haalbaar alternatief bieden, vooral voor kwetsbare groepen.
2. **Ontwikkelen van infrastructuur voor actieve mobiliteit.** Het ontwikkelen van infrastructuur die actieve mobiliteitsvormen bevordert, zoals fietspaden en voetgangerszones, is onmisbaar. Fiscale stimulansen om het gebruik van fietsen te bevorderen kunnen hierbij een sleutelrol spelen, met name door duurzamere mobiliteit te stimuleren en de toegang voor lage-inkomensgroepen te verbeteren (WRHC, p. 115). Om obstakels zoals fietsdiefstal weg te nemen, is het promoten van een nationaal fietsregister zoals het project "MyBike" een belangrijke stap (FRDO3, p. 8).
3. **Economische barrières voor actieve mobiliteit verminderen.** Om economisch en ecologisch verantwoorde vervoermiddelen zoals fietsen te ondersteunen, zijn initiatieven zoals het financieren van fietsen voor huishoudens met lage inkomens en het ontwikkelen van opslagfaciliteiten in sociale woningen essentieel. Deze maatregelen zijn gericht op het wegnemen van economische belemmeringen en het bevorderen van actieve en duurzame vervoerswijzen (ARM, p. 34).
4. **Ondersteunen van collectieve mobiliteit met sociale tarieven.** Het financieren van collectieve mobiliteitsoplossingen, zoals autodelen en andere vervoersvormen, moet sociale tariefstructuren omvatten. Dit zou de toegankelijkheid voor huishoudens met een laag

inkomen vergroten en tegelijkertijd bijdragen aan de duurzaamheid van het vervoerssysteem (ARM, p. 34).

5. **Hervormen van het fiscale kader voor duurzame mobiliteit.** Om mobiliteitsbeleid af te stemmen op klimaatambities, is het noodzakelijk het fiscale kader voor bedrijfswagens te hervormen. Dit omvat het verminderen van subsidies voor fossiele brandstoffen en het promoten van koolstofarme alternatieven zoals elektrische auto's (FRDO2, p. 10).
6. **Afschaffen van het systeem van bedrijfswagens en invoeren van een mobiliteitsbudget.** Dit zou een positief effect hebben op het milieu door het volume van wegverkeer dat aan dit systeem verbonden is te verminderen en een belangrijke bron van subsidies voor fossiele brandstoffen weg te nemen. Deze maatregel zou ook een positief effect hebben op rechtvaardigheid, omdat deze systemen vooral ten goede komen aan hogere inkomensgroepen dankzij fiscale voordelen ten koste van de staat en de belastingbetaler (WRHC, p. 115).
7. **Verhogen van de kilometerheffing.** Dit zorgt ervoor dat de vervuiler betaalt en kan daardoor het aantal afgelegde kilometers verminderen. Het heeft een positief effect op het milieu door emissies, geluids- en luchtvervuiling door wegverkeer te verminderen. Het kan de rechtvaardigheid verbeteren als de inkomsten progressief worden herbelegd, bijvoorbeeld in openbaar vervoer, wat de duurzaamheid van het vervoerssysteem versterkt en de mobiliteit van lage-inkomensgroepen vergroot, of door middel van fiscale herverdeling. Lage-inkomensgroepen die afhankelijk zijn van de auto kunnen echter negatief worden beïnvloed als ze geen reële alternatieven hebben, in welk geval compensatiemaatregelen moeten worden overwogen (WRHC, p. 115).
8. **Mobiliseren van bestaande fiscale inkomsten.** Daarnaast moeten de inkomsten uit mechanismen zoals kilometerheffing of een CO2-belasting progressief worden herbelegd om openbaar vervoer te ondersteunen en bestaande infrastructuren te verbeteren, vooral in landelijke of slecht bediende gebieden (MHC, p. 17).
9. **Anticiperen op de impact van milieumaatregelen.** Het is essentieel om de regressieve effecten van milieubeleid, zoals CO2-belastingen, te voorkomen, aangezien deze de energiearmoede in afgelegen gebieden kunnen vergroten. Ondersteuning voor kwetsbare gemeenschappen, met name zij die slecht bediend worden door het openbaar vervoer, is noodzakelijk om een rechtvaardige transitie te garanderen (MHC, p. 17).
10. **Een strategische visie voor een rechtvaardige transitie.** Tot slot zijn een interfederaal strategisch plan en coherente investeringen onmisbaar om in te spelen op de diverse behoeften van de Belgische bevolking en tegelijkertijd de klimaatdoelstellingen te behalen. Deze initiatieven, mits uitgevoerd met bijzondere aandacht voor rechtvaardigheid en toegankelijkheid, zullen een rechtvaardige en inclusieve transitie naar duurzame mobiliteit waarborgen.

6.4.4. Grondstoffen en energie

1. De energetische impact van verplaatsingen verminderen. Het is cruciaal om snel een interfederaal strategische visie op mobiliteit te ontwikkelen die in lijn is met duurzame ontwikkeling. Deze strategie

moet ruimtelijke ordening omvatten die de mobiliteitsvraag en verkeersopstoppingen vermindert, terwijl efficiënte en energiezuinige verplaatsingen worden bevorderd. (FRDO3, p. 7).

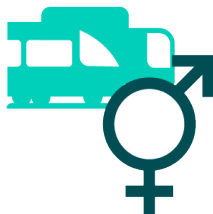
2. De koolstofvoetafdruk van het openbaar vervoer verminderen. Openbaar vervoer moet een toegankelijke en duurzame, koolstofarme optie worden. Dit omvat het harmoniseren van tarieven tussen verschillende vervoersbedrijven en het behoud van sociale voordelen om een inclusieve energietransitie te stimuleren. (FRDO3, p. 8).

3. Investeren in zachte en actieve mobiliteit. Om de energieafhankelijkheid van traditionele vervoerswijzen te verminderen, wordt aanbevolen beleid te ondersteunen dat fietsen en actieve transportmodi bevordert.

4. Geleidelijke afbouw van publieke steun voor fossiele energie. Publieke steun zou zo veel mogelijk moeten vermijden directe hulp te bieden aan fossiele energie, belastingverlagingen voor deze energiebronnen te introduceren, of een lager belastingtarief toe te passen op fossiele energie dan op niet-fossiele equivalenten of andere sectoren. Zo worden de verlaging van de btw op gas en elektriciteit die niet wordt gecompenseerd door accijnzen, energiepremies (cheques), sociale tarieven of de steun voor CRM-gascentrales in het kader van de voorzieningszekerheid van het land beschouwd als steunmaatregelen voor fossiele energie. Deze "steunmaatregelen" beantwoorden aan specifieke kritieke behoeften die hun bestaan verklaren. (FRDO2, p. 10).

5. Stimuleren van gedeelde en energiezuinige infrastructures. Overheden zouden creatieve oplossingen moeten bevorderen om energiebronnen in mobiliteit te optimaliseren. Bijvoorbeeld door autodelen en gedeelde vervoersmiddelen te stimuleren via een regelgevend kader en sociale tariefaanbiedingen. Dit zou de energiemiddelen kunnen bundelen en tegelijkertijd tegemoetkomen aan de behoeften van kwetsbare bevolkingsgroepen. (ARM, p. 34).

6.4.5. Gender en inclusie

1. Integreren van de specifieke behoeften van vrouwen in mobiliteitsbeleid. Vrouwen, die meer afhankelijk zijn van het openbaar vervoer dan mannen, hebben vaak complexe routes die kinderen of boodschappen omvatten. Het is essentieel om hen actief te betrekken bij planningsprocessen om te zorgen voor aangepaste infrastructures, zoals lage instapmogelijkheden en specifieke binnenruimtes. Deze aanpassingen kunnen ongelijkheden op het gebied van mobiliteit verminderen en een grotere economische en sociale participatie mogelijk maken. (IGVM, p. 20).

2. Zorgen voor universele toegankelijkheid van openbaar vervoersdiensten. Universele toegankelijkheid omvat bijvoorbeeld mensen met een fysieke beperking, visuele beperking en andere handicaps. De genomen maatregelen om de universele toegankelijkheid te versterken, zullen iedereen ten goede komen, vooral mensen met bagage, kinderwagens, fietsen, enz. (FRDO3, p. 8). In te veel gevallen blijft een individuele vervoerswijze helaas de enige oplossing. Er moet bijzondere aandacht worden besteed aan de toegankelijkheid voor de meest kwetsbare groepen en hun mobiliteitsbehoeften, zoals toegang tot gezondheidszorg. (FRDO3, p. 7-8).

3. Gelijkheid bevorderen in besluitvormingsfuncties. Momenteel bezetten vrouwen slechts 25% van de besluitvormingsfuncties in de mobiliteitssector in België. Bewustmakingsacties en quota kunnen hun aanwerving stimuleren, zowel op nationaal als Europees niveau, om de vertegenwoordiging in evenwicht te brengen en strategische perspectieven in deze sector te verrijken. (IGVM, p. 20).

4. Veiligheid en toegankelijkheid van infrastructuur garanderen. Vrouwen maken zich vaker zorgen over de risico's die samenhangen met vervoerswijzen zoals fietsen of openbaar vervoer. Om dit aan te pakken, wordt aanbevolen gescheiden fietspaden aan te leggen, de verlichting bij haltes te verbeteren en meer menselijke aanwezigheid in openbare ruimten te waarborgen om het gevoel van onveiligheid te verminderen. (IGVM, p. 20).

5. Hervormen van fiscale en sociale kaders. Het huidige fiscale kader voor bedrijfswagens, indien gehandhaafd, bevoordeelt voornamelijk mannen, die vaker in aanmerking komende functies bekleden. Het wordt aanbevolen dit kader te herzien om meer gelijkheid tussen de geslachten te bevorderen in de toegang tot deze voordelen. (IGVM, p. 20).

6. Stimuleren van inclusieve en coherente communicatie. Bij campagnes ter promotie van het gebruik van openbaar vervoer is het belangrijk rekening te houden met verschillen in ontvankelijkheid tussen de geslachten. Zo zijn vrouwen gevoeliger voor ecologische argumenten. Daarnaast moet erop worden toegezien dat stereotypische reclameboodschappen worden vermeden, omdat deze initiatieven zoals campagnes tegen intimidatie kunnen ondermijnen. (IGVM, p. 20).

7. Een intersectionele aanpak hanteren. Infrastructuur moet toegankelijk zijn voor mensen met een handicap, vrouwen, kinderen, ouderen en andere kwetsbare groepen. Er moet bijzondere aandacht worden besteed aan mensen die bepaalde locaties als onveilig ervaren, met name transgender personen, van wie 60% vermijdt openlijk te reizen met het openbaar vervoer. (IGVM, p. 20).

6.4.6. Armoedebestrijding

1. Investeren in essentiële openbare diensten. Toegang tot basisdiensten, waaronder mobiliteit, is essentieel om fundamentele rechten te garanderen. Publieke investeringen moeten de vervoersdiensten versterken zodat deze toegankelijk zijn voor iedereen, en zo bijdragen aan een rechtvaardige transitie. (ARM, p. 29).

2. Zorgen voor financiële toegankelijkheid voor iedereen. De financiële toegankelijkheid van het openbaar vervoer is een cruciaal aspect. Overheden moeten ervoor zorgen dat de tarieven betaalbaar blijven voor alle passagierscategorieën, terwijl de kwaliteit van de dienstverlening hoog blijft. Het automatisch toepassen van sociale voordelen die verband houden met mobiliteit kan ook financiële barrières verlagen. (FRDO3, p. 8; ARM, p. 34).

3. Het aanbod van openbaar vervoer afstemmen en harmoniseren. Een betere coördinatie tussen openbaarvervoerbedrijven is nodig om coherente en toegankelijke diensten aan te bieden. Dit omvat

de harmonisatie van tarieven en aanbiedingen, met speciale aandacht voor kwetsbare bevolkingsgroepen. (ARM, p. 34).

4. Autodelen stimuleren tegen sociale tarieven. Het ontwikkelen van een beleidskader dat autodelen of andere gedeelde vervoersmiddelen bevordert, wordt aanbevolen. Dit kan onder meer sociale tariefstructuren omvatten om samenwerking en toegankelijke mobiliteit te stimuleren. (ARM, p. 34).

5. Bevorderen van toegang tot fietsen voor kansarme groepen. Om de toegang tot actieve en economische mobiliteit te verbeteren, is het essentieel om mensen in armoede te ondersteunen bij de aanschaf of het gebruik van fietsen. Dit omvat ook het aanleren van fietsen op scholen en in organisaties, evenals het ontwikkelen van opslagfaciliteiten, met name in sociale woningen zoals appartementen. (ARM, p. 34).

6.4.7. Internationale solidariteit

Men kan vaststellen dat noch in het verslag van de Staten-Generaal, noch tijdens het proces (zie de adviezen van de raden) van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (CRTB) aanbevelingen werden geformuleerd voor het transversale beleid 'Internationale solidariteit'. Er wordt opgemerkt dat dit beleid in andere verslagen wordt beschouwd als belangrijk voor het subsysteem 'transport en mobiliteit'.

6.4.a. Economisch beleid

Men kan vaststellen dat noch in het verslag van de Staten-Generaal, noch tijdens het proces (zie de adviezen van de raden) van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België (CRTB) aanbevelingen werden geformuleerd voor het transversale beleid 'Economie'. Er wordt opgemerkt dat dit beleid in andere verslagen wordt beschouwd als belangrijk voor het subsysteem 'transport en mobiliteit'.

6.4.b. Governance

1. versterken van de sociale dialoog over mobiliteit. Het wordt aanbevolen om een actieve dialoog te bevorderen met burgers en het maatschappelijk middenveld over alle kwesties die verband houden met mobiliteit, inclusief openbaar vervoer en transportgebieden. Deze dialoog zou een betere integratie van de behoeften van de bevolking in de beleidsplanning mogelijk maken. (IGVM, p. 20).

2. voorkomen van sociale effecten van milieubeleid. Milieubeleid moet maatregelen omvatten om de negatieve effecten op lokale gemeenschappen te verzachten, met name door te anticiperen op de regressieve effecten van belastingen zoals de CO2-belasting in gebieden die slecht worden bediend door het openbaar vervoer. Dit zou een rechtvaardige en inclusieve transitie waarborgen. (MHC, p. 17).

3. Coördineren van interfederaal beleid. Een strategische interfederale visie is noodzakelijk om het mobiliteitsbeleid tussen de verschillende bestuursniveaus te harmoniseren. Deze visie moet in lijn zijn

met de doelstellingen voor duurzame ontwikkeling en een geïntegreerde ruimtelijke ordening omvatten, om de vraag naar mobiliteit en de negatieve impact van verplaatsingen te verminderen. (FRDO3, p. 7).

4. Samenwerking tussen sectoren en entiteiten bevorderen. Voor een rechtvaardige transitie is het essentieel om de samenwerking tussen politieke entiteiten en sectoren te versterken. Een belangrijk voorstel is om de sociale en ecologische controles op Europees niveau af te stemmen, terwijl sociale investeringen worden opgenomen in de berekeningen van het overheidstekort. Dit zou een coherenter en veerkrachtiger bestuur mogelijk maken. (MHC, p. 22).

5. Een kader creëren voor gedeelde mobiliteit. Het ontwikkelen van een regelgevend kader om autodelen en andere gedeelde vervoersmiddelen te stimuleren, is essentieel. Dit kader moet sociale tariefaanbiedingen bevatten om deze oplossingen toegankelijk te maken voor kwetsbare bevolkingsgroepen. (ARM, p. 34).

6. Bevorderen van voorbeeldig bestuur in innovatieve projecten. Het nationale fietsregister "MyBike" is een voorbeeld van goed bestuur. Dit initiatief, gebaseerd op interfederale samenwerking, toont aan hoe goed gecoördineerde projecten barrières voor het gebruik van actieve vervoerswijzen, zoals de fiets, kunnen wegnemen. (FRDO3, p. 8).

7. Een rechtvaardige transitie : algemene aanbevelingen

Zoals aangegeven in de methodologische aanpak van dit document, worden hierna generieke aanbevelingen opgesteld. Dit gaat over aanbevelingen die niet konden worden gestructureerd volgens de door de stakeholders geformuleerde prioritaire basisbehoeften ‘zich voeden’, ‘zich huisvesten’, ‘zich (laten) verzorgen’ en ‘zich verplaatsen’. Het zijn aanbevelingen die deze specificiteit overstijgen: er wordt hierna aangegeven per transversaal beleidsdomein (eveneens door de stakeholders aangemerkt als prioritair) of er algemene aanbevelingen zijn terug te vinden. Er is m.a.w. geen enkele van deze aanbevelingen toegevoegd die niet in de genoemde documenten onder het punt 5.3. *Bronnen*.

7.1.1. Werk

De transitie naar een duurzame samenleving biedt kansen voor de arbeidsmarkt, maar stelt ook grote uitdagingen. Hieronder worden de belangrijkste aanbevelingen samengevat om een rechtvaardige en inclusieve arbeidsmarkt te bevorderen.

1. Creëren van kwaliteitsvolle banen voor de ecologische transitie

De ecologische transitie biedt unieke kansen om kwaliteitsvolle banen te creëren. Het aanleggen en onderhouden van groene zones, het ontwikkelen van openbaar vervoersinfrastructuur, investeren in hernieuwbare energiebronnen, herbebossing en recycling zijn cruciaal. Dit soort werkgelegenheid draagt niet alleen bij aan een groenere samenleving, maar verhoogt ook de arbeidsmarktintegratie van langdurig werklozen, inclusief degenen die hun baan verliezen door de transitie (MHC, p.16).

2. Investeren in opleiding en vaardigheden

Het succes van een rechtvaardige transitie hangt af van een arbeidsmarkt met goed opgeleide en flexibele werknemers. Er is behoefte aan grootschalige investeringen in opleiding en bijscholing, met een focus op digitale vaardigheden en expertise in opkomende groene sectoren. Overheden moeten niet alleen hoogwaardige werkgelegenheid bevorderen, maar waar nodig ook subsidiëren. Samenwerking met sociale partners, kmo's en sectororganisaties kan dit proces versterken door toegankelijke opleidingsprogramma's aan te bieden voor iedereen (MHC, p.16). Specifieke aandacht moet uitgaan naar kwetsbare en ondervertegenwoordigde groepen, zoals vrouwen, migranten en ouderen. (IGVM, p13).

3. Anticiperen op jobverlies en gecontroleerde uitfasering

Het anticiperen op jobverlies in bepaalde sectoren is cruciaal. Overheden moeten niet alleen economische innovatie stimuleren, maar ook de afbouw van verouderde praktijken – of “exnovatie” – actief ondersteunen. Overheden moeten deze “exnovatie” actief begeleiden door werknemers te ondersteunen met omscholing, begeleiding en toegang tot nieuwe kansen. Het Europees Sociaal Klimaatfonds kan hierbij een belangrijke rol spelen, mits het zorgvuldig wordt afgestemd op bestaande nationale instrumenten, zoals het sociaal energietarief (MHC, p17).

4. Sensibiliseren rond studie- en beroepskeuzes

Campagnes kunnen jongeren bewust maken van de impact van hun studiekeuze op werkgelegenheidskansen en inkomen, zowel nu als op lange termijn. Specifieke aandacht voor gendergelijkheid is onmisbaar. Werkgevers moeten daarnaast ook worden gesensibiliseerd over genderstereotypen en concrete maatregelen treffen om deze te bestrijden. Diversiteitsplannen, mentoring en netwerken kunnen bijdragen aan een inclusievere arbeidsmarkt (IGVM, p.13).

5. Herdefiniëren van duurzame banen

Duurzame banen beperken zich niet tot energie, digitale technologieën of mobiliteit. Sectoren zoals zorg en onderwijs moeten erkend worden als essentieel voor een rechtvaardige transitie. Deze sectoren hebben een lage koolstofvoetafdruk en spelen een cruciale rol in het versterken van de veerkracht van de samenleving, zeker gezien de vergrijzing en de toenemende druk op de gezondheidszorg door klimaatverandering. Deze banen verdienen dan ook betere arbeidsvoorwaarden, eerlijke lonen en sociale bescherming. Bovendien vereisen zij meer genderevenwicht, aangezien vrouwen hierin oververtegenwoordigd zijn (IGVM, p.14).

6. Ondersteunen van bedrijven en voer een sociaal klimaatplan in

Voor een succesvolle transitie is ondersteuning van bedrijven cruciaal. Dit omvat financiële steun, een voorspelbaar en ondersteunend kader en toegang tot vergunningen. Ook de invoering van een sociaal klimaatplan is van groot belang. Dit plan moet investeringsmaatregelen bevatten om de klimaatdoelstellingen op een structurele manier te realiseren, zoals aanbevolen door de IAO (FRDO2, p.10).

7. Stimuleren van flexibele verlofregelingen en ondersteun een evenwichtige werk-privébalans

Tot slot zijn flexibele verlofregelingen essentieel om de zorgtaak evenwichtig te verdelen en de band met de arbeidsmarkt te behouden. Het bestrijden van stigmatisering rond ouderschapsverlof en het aanbieden van hoog vervangingsinkomen stimuleren mannen om zorgverantwoordelijkheden op zich te nemen. Dit draagt bij aan een betere werk-privébalans en ondersteunt het welzijn van gezinnen (IGVM p.15).

7.1.2. Opleiding en Onderwijs

Onderwijs en opleiding spelen een cruciale rol in het ondersteunen van een rechtvaardige transitie. Door in te zetten op levenslang leren, gendergelijkheid en duurzame vaardigheden, kan de samenleving zich voorbereiden op de uitdagingen en kansen van de ecologische transitie.

1. Investeren in in opleiding en hoogwaardige werkgelegenheid

Een succesvolle rechtvaardige transitie vereist gerichte investeringen in opleiding en bijscholing om werknemers voor te bereiden op banen in sectoren die essentieel zijn voor de ecologische transitie, zoals de bouw- en circulaire economie. Overheden worden aangemoedigd om deze werkgelegenheid te bevorderen en waar nodig financieel te ondersteunen, zodat kwalitatieve banen beschikbaar komen voor iedereen (MHC, p.16).

2. Doorbreken van genderstereotypen in studie- en beroepskeuzes

Om genderongelijkheden in de arbeidsmarkt te verkleinen, is het cruciaal om vastgeroeste opvattingen over de rol van mannen en vrouwen te doorbreken. Beleidsmakers moeten gender mainstreaming toepassen in onderwijs, vorming en levenslang leren. Inclusieve bewustmakingscampagnes, waarin diverse rolmodellen worden voorgesteld, spelen hierin een sleutelrol. Specifieke campagnes kunnen jongeren aanmoedigen om gender-atypische opleidingen en beroepen te kiezen, zoals STEM- en ICT-opleidingen voor meisjes en zorg- en onderwijsrichtingen voor jongens. Dit versterkt niet alleen het aanbod van geschoolde arbeidskrachten in strategische sectoren, maar biedt ook kansen voor beter betaalde banen (IGVM, p.13).

3. Sensibiliseren rond studie- en beroepskeuzes

Bewustmaking over de gevolgen van studie- en beroepskeuzes is essentieel om jongeren, ouders en onderwijspersoneel te ondersteunen bij het maken van weloverwogen beslissingen. Campagnes kunnen jongeren informeren over de impact van hun keuzes op werkgelegenheid, inkomen en

pensioenen. Tegelijkertijd moeten de risico's van deeltijdwerk voor vrouwen, zoals lagere sociale zekerheidsuitkeringen en pensioenen, expliciet worden belicht. Het stimuleren van mentoring, netwerken en diversiteitsplannen binnen bedrijven draagt bij aan een inclusieve arbeidsmarkt (IGVM, p.13).

4. Zorgen voor een brede conceptualisering van duurzame banen

Duurzame banen beperken zich niet tot sectoren zoals energie, bouw en mobiliteit. Zorg en onderwijs – sectoren waarin vrouwen oververtegenwoordigd zijn – moeten worden erkend als essentieel voor een rechtvaardige transitie. Deze banen verdienen dezelfde arbeidsvoorwaarden en sociale bescherming als traditionele "groene" banen. Door gendergelijkheid in deze sectoren te bevorderen en de status van deze banen te verhogen, kunnen ze worden geïntegreerd in de kern van de duurzame arbeidsmarkt (IGVM, p.13).

7.1.3. Financiën en investeringen

Een rechtvaardige transitie vereist aanzienlijke financiële middelen en een herziening van de fiscale systemen. Hieronder worden de belangrijkste aanbevelingen uit recent onderzoek samengevat, met nadruk op een eerlijke verdeling van middelen en het stimuleren van duurzame investeringen.

1. Beschermen van de meest kwetsbaren

De financiering van een rechtvaardige transitie moet prioriteit geven aan de bescherming en ondersteuning van de meest kwetsbare groepen in onze samenleving. Budgetten moeten worden ingezet om hun rechten te waarborgen en hen te helpen bij de aanpassingen die nodig zijn om de gevolgen van klimaatverandering op te vangen. Het is essentieel om maatregelen te vermijden die sociale ongelijkheden bestendigen of versterken. Fondsen zoals het Europese Sociaal Klimaatfonds en inkomsten uit koolstofprijzen kunnen hier een sleutelrol spelen door directe ondersteuning te bieden, bijvoorbeeld op het gebied van mobiliteit en wonen (AM, p18).

2. Hervormen van het belastingstelsel

Om de financiering van de transitie structureel te waarborgen, is een herziening van het belastingstelsel noodzakelijk. Progressieve belastingen op vermogen en vervuiling, gecombineerd met een verlaging van de lasten op arbeid, kunnen niet alleen bijdragen aan klimaatinvesteringen, maar ook aan een eerlijkere verdeling van de kosten. Het uitfasen van fossiele brandstofsubsidies is hierbij cruciaal. Het invoeren van een financiële transactietaks en het verhogen van de minimumbelasting voor multinationals zijn aanvullende maatregelen die overwogen moeten worden (MHC, p19).

3. Bevorderen van een strategische planning en versterk nationale coördinatie

Een nationale duurzame financieringsstrategie is essentieel om publieke en private investeringen op elkaar af te stemmen. Deze strategie moet prioriteiten stellen, bestaande financieringsinstrumenten zoals het Nationaal Energie- en Klimaatplan en het Sociaal Klimaatplan coördineren, en rekening houden met sociale doelstellingen en verdelingseffecten. (MHC, p19).

4. Stimuleren van publieke en private investeringen

Naast publieke middelen is het cruciaal om privékapitaal te heroriënteren naar duurzame projecten. Coöperatieve modellen waarin burgers kunnen participeren, zelfs met een beperkte financiële inbreng, zijn een interessante optie. Overheidsbanken en instrumenten zoals staatsobligaties kunnen worden ingezet om de financiering van infrastructuur en publieke diensten voor de transitie te

versterken. Bovendien moet België actief pleiten voor een Europees programma van groene Quantitative Easing en grensoverschrijdende investeringsprojecten (FRDO1, p7-8).

5. Integreren van gender- en sociale rechtvaardigheid in begrotingsbeleid

Gender budgeting, een toepassing van gendermainstreaming in het budgettaire proces, moet deel uitmaken van de financiële strategie voor een rechtvaardige transitie. Dit betekent dat begrotingen systematisch worden geanalyseerd op hun impact op mannen en vrouwen, met specifieke aandacht voor gelijke kansen en inclusie. Overheidsopdrachten en subsidies kunnen hierbij als hefboom worden ingezet (IGVM, p12).

7.1.4. Grondstoffen en energie

Een rechtvaardige transitie naar een duurzame economie vereist een grondige herziening van ons gebruik van grondstoffen en energie. Hieronder worden de belangrijkste aanbevelingen samengevat die een ecologisch verantwoorde en sociaal inclusieve aanpak ondersteunen.

1. Reduceren van het gebruik van fossiele brandstoffen en versterk sociale beschermingsmaatregelen

Een belangrijke prioriteit in de rechtvaardige transitie is het verminderen van het gebruik van fossiele brandstoffen. Dit vereist een grondige herziening van sociale maatregelen die fossiele brandstoffen subsidiëren, zoals Btw-tarieven en sociale energietarieven. Flankerende maatregelen zijn nodig om kwetsbare groepen te beschermen, zoals sociale tarieven voor energie en stookolievergoedingen. Tegelijkertijd moet er een interfederale energievisie worden ontwikkeld om fossiele brandstoffen snel te reduceren, met als doel schone, betaalbare en veilige energie voor iedereen (MHC, p17; FRDO3, p3).

2. Energiearmoede aanpakken

Het bestrijden van energiearmoede vraagt om ambitieuze maatregelen. Dit omvat het isoleren van slecht presterende gebouwen, bewustmaking over energiebesparing, en het toegankelijk maken van energietarieven voor kwetsbare doelgroepen via sociale energierechten. Het delen van energie via energiegemeenschappen biedt aanvullende mogelijkheden om energiearmoede te bestrijden en duurzaam energiegebruik te stimuleren (FRDO3, p3).

3. Bevorderen van de circulaire economie

De overgang naar een circulaire economie kan de afhankelijkheid van invoer van energie en grondstoffen verminderen en de totale grondstoffenvoetafdruk verkleinen. Investerings in hergebruik, reparatie, recycling en terugwinning scheppen niet alleen lokale banen, maar versterken ook de weerbaarheid van lokale gemeenschappen. Het is essentieel om ervoor te zorgen dat gerecyclede materialen betaalbaar en concurrerend zijn ten opzichte van nieuwe grondstoffen en dat schadelijke effecten op uitvoerende landen worden vermeden (FRDO3, p4).

4. Versterken van onderwijs en innovatie

Onderwijs en opleiding moeten worden aangepast om studenten en werknemers voor te bereiden op een circulaire economie. Tegelijkertijd moeten investeringen in onderzoek en ontwikkeling het potentieel van alternatieve en duurzame materialen vergroten. Innovaties die reeds beschikbaar zijn, moeten worden opgeschaald om hun impact te maximaliseren (FRDO3, p4-5).

5. overheidsopdrachten gebruiken als hefboom voor duurzaamheid en circulariteit

Overheden spelen een voorbeeldrol door in hun opdrachten sociale, milieu- en circulariteitscriteria op te nemen. Het uitfaseren van criteria die circulariteit belemmeren en het vereenvoudigen van inschrijvingsprocedures maakt deze toegankelijker voor kmo's. Dit stimuleert de overgang naar duurzame praktijken en versterkt de governance van de circulaire economie (FRDO3, p4-5).

6. Stimuleren van innovatie en exnovatie in energie en grondstoffen

Naast het ontwikkelen en opschalen van duurzame innovaties, is het essentieel om bewust afscheid te nemen van niet-duurzame industrieën en technologieën. Dit proces, aangeduid als "exnovatie," vereist gerichte ondersteuning en coördinatie tussen beleidsniveaus om een rechtvaardige transitie te waarborgen (WRHC, p24).

7.1.5. Gender

Een rechtvaardige transitie kan niet zonder aandacht voor gendergelijkheid. Beleidsmakers moeten proactieve maatregelen nemen om genderspecifieke ongelijkheden aan te pakken en vrouwen en mannen gelijke kansen te bieden in de transitie naar een duurzame samenleving.

1. Verzamelen van genderdata en evalueer beleid

Om genderongelijkheden effectief aan te pakken, is het cruciaal om statistieken naar gender op te splitsen en te analyseren. Dit biedt beleidsmakers een duidelijk beeld van de verschillen tussen mannen en vrouwen en helpt bij het ontwikkelen van gericht beleid. Genderindicatoren en instrumenten zoals regelgevingsimpactanalyses (RIA) moeten systematisch worden ingezet om beleidsimpact te evalueren. Een terugkerende dialoog met sociale partners en belanghebbenden versterkt dit proces (IGVM, p10-12).

2. Integreer van gendermainstreaming en gender budgeting in het beleid

Gendermainstreaming moet een vast onderdeel zijn van beleid, zowel nationaal als op Europees niveau. Dit houdt in dat ongelijkheden proactief worden aangepakt en dat gender als dimensie wordt geïntegreerd in beleidsprocessen, inclusief het budgettaire beleid via gender budgeting. Door sociale, milieu- en economische doelen te combineren, kan gender budgeting ongelijkheden verminderen en gelijke kansen bevorderen, bijvoorbeeld in overheidsopdrachten en subsidies (IGVM, p11-12).

3. Doorbreken van genderstereotypen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt

Om gendergelijkheid te realiseren, is het essentieel om vastgeroeste opvattingen over mannelijke en vrouwelijke rollen te doorbreken. Dit kan door gendermainstreaming in onderwijs en levenslang leren, en door campagnes die stereotypen aanpakken. Specifieke aandacht voor vrouwen in STEM- en ICT-sectoren helpt om hen toegang te geven tot beter betaalde banen en verhoogt hun economische participatie. Onderwijs moet genderbewust zijn, van kleuter- tot hoger onderwijs, en een beter evenwicht in onderwijzend personeel nastreven (IGVM, p13).

4. Investeren in zorg, verlofregelingen en sociale infrastructuur

Investeren in toegankelijke zorgdiensten en flexibele verlofregelingen zijn essentieel om de zorglast voor vrouwen te verminderen en hun arbeidsdeelname te vergroten. Ouderschapsverlof moet evenredig door mannen en vrouwen worden opgenomen om zorgverantwoordelijkheden gelijk te verdelen. Dit draagt bij aan een betere balans tussen werk en gezin en helpt bij het doorbreken van genderrollen (IGVM, p14-15).

5. Integreer van de genderdimensie in de economische transitie

Veel overheidsinvesteringen in het kader van de rechtvaardige transitie richten zich op sectoren waar mannen oververtegenwoordigd zijn, zoals bouw, energie en ICT. Het is van cruciaal belang dat de deelname van vrouwen in deze sectoren wordt vergroot. Banen in zorg en onderwijs – waar vrouwen vaak oververtegenwoordigd zijn – moeten worden erkend als essentieel voor een duurzame economie en gelijkwaardige sociale voordelen krijgen als “groene” banen (IGVM, p15)

6. Erkennen en ondersteunen van onbetaald zorgwerk

Onbetaald zorgwerk levert een grote maatschappelijke bijdrage en moet voldoende ondersteund worden. Dit kan door betaalbare en kwalitatieve zorgdiensten, toereikend betaald verlof en gedeelde verantwoordelijkheden binnen gezinnen. Onbetaald werk mag niet volledig worden omgezet in betaalde banen, maar moet wel worden erkend en gewaardeerd (IGVM, p15).

7.1.6. Armoedebestrijding

Een rechtvaardige transitie vereist dat armoedebestrijding centraal staat in het beleid. Verschillende rapporten benadrukken het belang van structurele hervormingen en participatieve processen om de meest kwetsbare groepen in onze samenleving te ondersteunen en te betrekken.

1. Versterken van sociale fundamenten

Een versterking van de sociale minima, minimumlonen en sociale zekerheid vormt een belangrijke hefboom tegen armoede. Dit moet gepaard gaan met een verhoogde inzet op activering, onderwijs en levenslang leren, evenals toegang tot betaalbare huisvesting en sociale diensten. Deze maatregelen zijn cruciaal om ongelijkheden te verkleinen en kwetsbare groepen meer kansen te bieden (MHC, p17).

2. Versterken van de participatie van kwetsbare groepen

Betrokkenheid van mensen in armoede bij beleidsprocessen is onmisbaar. Van de ontwikkeling tot de evaluatie van beleid: hun stem moet gehoord worden in elke fase. “Nothing about us without us” benadrukt dat beleid alleen effectief kan zijn als het gebaseerd is op de ervaringen en inzichten van mensen in armoede, hun verenigingen en netwerken (ARM, p26). Deze participatie wordt versterkt door kennisdeling tussen mensen in armoede, professionals en wetenschappers.

3. Impactanalyses uitvoeren

Om de effecten van transitie maatregelen op kwetsbare groepen te waarborgen, moeten ex-ante en ex-post impactanalyses worden uitgevoerd. Dit vereist een systematische aanpak waarbij relevante beleidsdossiers worden geselecteerd en geëvalueerd (ARM, p27).

4. Hanteren van progressieve inkomenscriteria

Bij inkomensgerelateerde maatregelen wordt aanbevolen een progressief inkomenscriterium (met verschillende inkomensgrenzen) te hanteren in plaats van een absolute inkomensgrens. Dit voorkomt dat huishoudens volledig buiten de boot vallen wanneer ze net boven een drempelwaarde zitten, en biedt een eerlijkere verdeling van middelen (ARM, p27).

5. Stimuleren van inclusieve initiatieven en coöperaties

De klimaatcrisis brengt tal van burgerinitiatieven voort, zoals energiecoöperaties en circulaire economieprojecten. Het is echter cruciaal dat deze initiatieven toegankelijk worden gemaakt voor mensen in armoede, bijvoorbeeld door een eerlijke prijszetting, keuzevrijheid en compensaties voor beperkte financiële bijdragen. Coöperaties kunnen functioneren als partnerschapsmodellen waarin ongelijkheden worden gecompenseerd via subsidies of andere steunmechanismen (ARM, p29).

6. Ondersteunen van energiegemeenschappen en peer-to-peerhandel

Energiegemeenschappen en peer-to-peerhandel in hernieuwbare energie kunnen een belangrijke rol spelen bij het bestrijden van energiearmoede. Andere verwoording: Het wordt aanbevolen om deze initiatieven actief te ondersteunen en ze te beschouwen als prioritaire begunstigen van het fonds voor een rechtvaardige transitie (FRDO2, p9).

7. Ontwikkelen van indicatoren voor kwetsbare groepen

Tot slot is het ontwikkelen van specifieke indicatoren essentieel om de aandacht voor kwetsbare groepen te verankeren in het klimaat- en milieubeleid. Deze indicatoren moeten worden geïntegreerd in de ontwikkeling, monitoring en evaluatie van beleidsmaatregelen (AM, p20).

7.1.7. Internationale solidariteit

Een rechtvaardige transitie beperkt zich niet tot nationale grenzen, maar vraagt om sterke internationale samenwerking en solidariteit. België heeft hierin zowel op Europees als mondiaal niveau een belangrijke rol te spelen. Onderstaande aanbevelingen onderstrepen de noodzakelijke stappen om internationale solidariteit te versterken en de transitie wereldwijd rechtvaardig te maken.

1. Versterken van het Europese beleidskader

De Europese Unie heeft met instrumenten zoals het Just Transition Fund en het Social Climate Fund een eerste belangrijke basis gelegd voor het verbinden van ecologisch en sociaal beleid. België moet deze initiatieven niet alleen omarmen, maar zich ook inzetten voor hun verdere versterking. Daarnaast is het van cruciaal belang dat België binnen Europa pleit voor een verhoogde solidariteit via bestaande en nieuwe beleidsinstrumenten, zoals de Sociale Fondsen (ESF+) (MHC, p20).

2. een internationale voortrekkersrol spelen

België kan een voortrekkersrol spelen door het beginsel van "gemeenschappelijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden en respectieve capaciteiten", zoals vastgelegd in het Akkoord van Parijs, actief te promoten en te implementeren. Dit principe moet bovendien worden uitgebreid naar andere milieuproblemen, zodat de internationale gemeenschap gezamenlijk, maar rechtvaardig, verantwoordelijkheid draagt voor de bescherming van de planeet (MHC, p20).

3. Steunen van het mondiale zuiden

Solidariteit met het mondiale zuiden is essentieel voor een succesvolle rechtvaardige transitie. België wordt opgeroepen om minder ontwikkelde landen te ondersteunen bij hun transitie-inspanningen, zowel financieel als via kennisdeling en technologische samenwerking. Deze landen dragen vaak de zwaarste gevolgen van klimaatverandering en andere milieuproblemen, terwijl zij het minst verantwoordelijk zijn voor deze crises. Het bevorderen van internationale samenwerking om wereldwijde ecologische ontwrichting tegen te gaan, is daarom een prioriteit (MHC, p20).

4. Ondersteunen van mondiale sociale bescherming

België speelt een actieve rol in het verdedigen van mechanismen die sociale bescherming wereldwijd versterken. Initiatieven zoals de Global Accelerator van de VN en de ILO verdienen blijvende ondersteuning, evenals het door België gesteunde VN-initiatief voor een Global Fund for Social Protection. Het opzetten van nieuwe financieringsmechanismen om sociale bescherming in ontwikkelingslanden te versterken, is van groot belang om een rechtvaardige transitie mogelijk te maken in landen met beperkte middelen (MHC, p20).

7.1.a. Economisch beleid

Een rechtvaardige transitie vraagt om een evenwicht tussen economische groei en duurzaamheid. Bedrijven, kmo's en zelfstandigen spelen een cruciale rol in deze transitie, waarbij overheden een ondersteunende en coördinerende rol moeten vervullen.

1. Ondersteunen van bedrijven tijdens de transitie

Het behoud en de ontwikkeling van bedrijven zijn essentieel voor werkgelegenheid en economische veerkracht. Overheden moeten een duidelijk en voorspelbaar kader bieden dat bedrijven ondersteunt in hun overgang naar duurzame productie- en bedrijfsmodellen. Dit omvat:

- Lange-termijnstabiliteit: Bedrijven hebben baat bij voorspelbare belasting- en reguleringskaders die hen in staat stellen strategische beslissingen te nemen.
- Concurrerend speelveld: Belastingen, heffingen en lasten moeten bedrijven ondersteunen om duurzaam te concurreren, ook op internationaal niveau.
- Flexibele arbeidsmarkt: Investeren in opleiding en bijscholing van werknemers zorgt voor een wendbare arbeidsmarkt die kan inspelen op de eisen van de duurzame economie.
- Toegang tot vergunningen: Eenvoudige en efficiënte procedures voor vergunningen zijn essentieel om bedrijven snel te laten schakelen.
- Financiële en technische steun: Directe subsidies, fiscale voordelen en technische ondersteuning, vooral voor kmo's en zelfstandigen, helpen hen bij de transitie (FRDO2, p8).

2. Stimuleren van innovatie en 'exnovatie'

De transitie vereist niet alleen de ontwikkeling van duurzame alternatieven maar ook het gecontroleerd uitfasen van niet-duurzame industrieën en technologieën. Dit proces van "exnovatie" vraagt om actieve begeleiding, waarbij overheden economische innovatie stimuleren en tegelijkertijd werknemers ondersteunen die hun baan verliezen in traditionele sectoren. Dit kan onder meer via omscholing, subsidies en ondersteuning bij herstructureringen (WRHC, p24).

7.1.b. Governance

Een effectieve governance-structuur is essentieel om een rechtvaardige transitie te realiseren. Deze transitie vereist een geïntegreerde en doelgerichte aanpak waarbij ecologische en sociale rechtvaardigheid hand in hand gaan. Onderstaande aanbevelingen bieden een kader voor het ontwikkelen en uitvoeren van beleid op alle niveaus.

1. Ontwikkelen van doelgerichte strategieën en beleid

Om een rechtvaardige transitie te verwezenlijken, moet België concrete strategieën, plannen en acties ontwikkelen die stroken met internationale overeenkomsten zoals de VN-Agenda 2030, de Klimaatovereenkomst van Parijs en het Klimaatpact van Glasgow. Deze kaders leggen niet alleen de nadruk op milieubescherming, maar ook op armoedebestrijding en sociale rechtvaardigheid (AM, p17).

2. Bevorderen van samenwerking en coherentie

Een geïntegreerde aanpak vereist nauwe samenwerking tussen beleidsdomeinen en bestuursniveaus. Door gebruik te maken van bestaande interdepartementale en intergouvernementele samenwerkingsplatformen, zoals nationale plannen en interministeriële conferenties, kunnen ecologische en sociale doelstellingen beter op elkaar worden afgestemd (AM, p17). Het is bovendien

cruciaal dat beleid coherent is, niet alleen binnen België, maar ook op Europees en internationaal niveau, met een duidelijke focus op solidariteit en inclusie (WRHC, p150).

3. Stimuleren van participatie en inclusie

Inclusieve participatie van burgers, met bijzondere aandacht voor kwetsbare groepen, vormt een hoeksteen van goed bestuur. Het betrekken van belanghebbenden in alle fasen van beleidsvorming – van planning en uitvoering tot monitoring en evaluatie – garandeert dat beleid rechtvaardig en effectief is. Initiatieven zoals deliberatieve burgercomités en sociale dialoogstructuren moeten verder worden versterkt en toegankelijker gemaakt voor ondervertegenwoordigde groepen (ARM, p26; WRHC, p150).

4. Versterken monitoring, evaluatie en dataverzameling

Om de voortgang en effectiviteit van transitiebeleid te bewaken, moeten gedetailleerde indicatoren en criteria worden ontwikkeld. Intersectionele en gender-uitgesplitste data zijn daarbij essentieel om ongelijkheden te identificeren en te corrigeren. Ex-ante en ex-post impactanalyses moeten systematisch worden uitgevoerd om de effecten van beleid op kwetsbare groepen te meten en aan te passen waar nodig (AM, p20-24).

5. Toepassen van principes van proportioneel universalisme

Het toepassen van proportioneel universalisme – waarbij beleid op maat wordt afgestemd op de noden van verschillende groepen – is een belangrijke pijler voor een rechtvaardige transitie. Dit omvat onder andere overgangs- en compenserende maatregelen, zoals automatische toekenning van rechten en vereenvoudiging van regelgeving, om non-take-up te bestrijden (AM, p18).

6. Bevorderen van een cultuur van transparantie en dialoog

Transparantie en verantwoording zijn cruciaal voor goed bestuur. Beleidsbeslissingen moeten openbaar en gemotiveerd worden gecommuniceerd, met feedback naar alle betrokkenen. Tegelijkertijd is een terugkerende dialoog met sociale partners, middenveldorganisaties en burgers onmisbaar om beleid continu bij te sturen en te versterken (AM, p22-23).

7.1.c. Inclusie

Een rechtvaardige transitie vereist een inclusieve aanpak waarin rekening wordt gehouden met de diversiteit en verschillende behoeften in de samenleving. Kwetsbare groepen en mensen die vaak worden uitgesloten van beleidsprocessen, moeten centraal staan in de ontwikkeling, uitvoering en evaluatie van transitie maatregelen.

1. Bevorderen van een cultuur van transparantie en dialoog

Inclusie begint met het erkennen van de diversiteit in de samenleving en het hanteren van een intersectioneel perspectief. Factoren zoals armoede, leeftijd, handicap, genderidentiteit en migratieachtergrond beïnvloeden hoe mensen klimaat- en milieubeleid ervaren. Beleidsmakers moeten vragen stellen zoals: wie loopt verhoogd risico op negatieve gevolgen? Wie wordt onder- of oververtegenwoordigd? Door deze aanpak kunnen beleid en maatregelen eerlijker worden afgestemd op de realiteit van verschillende groepen (IGVM, p12).

2. Stimuleren van participatie van kwetsbare groepen

Het betrekken van kwetsbare groepen in alle fasen van het beleidsproces – van ontwerp tot evaluatie – is essentieel. Participatieve initiatieven zoals deliberatieve commissies en burgerfora moeten toegankelijk zijn voor alle burgers, inclusief groepen die vaak moeilijk bereikbaar zijn. Hun inbreng

moet een directe impact hebben op beleidsbeslissingen, ondersteund door transparante communicatie en feedback (AM, p22).

3. Versterken van monitoring en evaluatie

Het verzamelen van gedetailleerde en intersectionele data is onmisbaar om te identificeren wie extra risico loopt door klimaat- en milieubeleid. Ex-ante en ex-post evaluaties moeten systematisch worden uitgevoerd om de effecten van beleid op kwetsbare groepen te meten. Waar nodig moeten compenserende of corrigerende maatregelen worden voorzien, met voldoende budgetten om deze effectief uit te voeren (AM, p18).

4. Garanderen van de realisatie van grondrechten

Inclusie betekent ook dat de grondrechten van de meest kwetsbaren worden gegarandeerd. Dit omvat toegang tot werk, onderwijs, huisvesting, gezondheid en een gezond leefmilieu. Klimaatbeleid mag geen ongelijkheden versterken; het moet gericht zijn op het wegnemen van structurele barrières en het bieden van betaalbare en toegankelijke alternatieven voor iedereen (AM, p25).

5. Verbeteren van informatie en toegang tot recht

Toegankelijke en begrijpelijke informatie over klimaatverandering en beleidsmaatregelen is essentieel om kwetsbare groepen in staat te stellen hun rechten te begrijpen en op te eisen. Het verbeteren van de toegang tot justitie biedt burgers en verenigingen een krachtig instrument om discriminatie en ongelijkheden aan te vechten (AM, p24).

8. Tot slot: samenvattende conclusie

Het opzet van deze Blueprint voor een beleid 'Rechtvaardige Transitie' is erop gericht de aanbevelingen - die terug te vinden zijn in de informatiebronnen van de werkzaamheden in het kader van de Staten-Generaal én van de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België - te stroomlijnen ten behoeve van beleidsmakers op het federale niveau, de gefedereerde entiteiten en het lokale niveau. Sociale partners (werkgevers en werknemers) kunnen er eveneens mee aan de slag. De Blueprint is verder ook een input voor het maatschappelijke debat rond het streven naar een rechtvaardige transitie.

In het begin van dit document is beklemtoond dat het steeds belangrijk is om zich te baseren op wetenschap. Het maatschappelijke debat wordt immers meer en meer beïnvloed door (toonaangevende) stemmen die iets al dan niet geloven, eerder dan zich aan de wetenschap te houden. Vanuit die wetenschap is onderbouwd waarom een ecologische transitie urgent en noodzakelijk is. Gebruik makend van de prioriteiten naar voor geschoven door de stakeholders, bijeen in een forum, is kort ingegaan op de ecologische voetafdruk van elk van de subsystemen ('landbouw en voeding'; 'bouwen en wonen'; 'gezondheidszorg'; 'mobiliteit') die zorgt voor de invulling van de basisbehoeften 'zich voeden', 'zich huisvesten', 'zich (laten) verzorgen' en 'zich verplaatsen'.

Verschillende bevragingen wijzen erop dat vele Europese burgers menen dat een ecologische transitie in de Europese Unie (EU) inderdaad nodig is, maar er niet van overtuigd is dat deze op een eerlijke manier wordt georganiseerd: een rechtvaardige en inclusieve transitie is dus van het allergrootste belang. In dit document wordt duiding gegeven bij het ontstaan van het begrip en bij de verschillende invulling die er (soms) wordt aan gegeven.

Nauwgezet is de methodologie gevolgd die in dit document wordt uiteengezet. Dit heeft geleid in het totaal tot 180 aanbevelingen. Hierna volgt een samenvattende conclusie van die aanbevelingen voor het hoofdstuk omtrent elk van de basisbehoeften en voor het hoofdstuk dat de generieke benadering identificeerde. Tot slot volgt nog een reflectie om met deze Blueprint aan de slag te gaan en uit te diepen.

Over de specifieke aanbevelingen

In het totaal zijn er 128 specifieke aanbevelingen geformuleerd om te komen tot een rechtvaardige transitie bij het invullen van de 4 als prioritair aangeduide basisbehoeften, rekening houdend met de noodzakelijke ecologische transitie. Dit alles binnen het kader van een duurzame ontwikkeling. Hierna wordt per basisbehoefte een samenvattende conclusie geformuleerd; vanzelfsprekend wordt de link gelegd met het systeem dat hieraan invulling geeft.

Zich voeden (landbouw- en voedingssysteem)

De 39 aanbevelingen uit de rapporten en adviezen over rechtvaardige transitie in België verzameld over de laatste drie jaar benadrukken dat sociale en ecologische transitie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Een toekomst waarin zowel landbouwers en de voedingssector als de bredere samenleving veerkrachtig en rechtvaardig kunnen floreren, begint bij het herwaarderen van werk in de landbouwsector en het ondersteunen van duurzame praktijken.

Onderwijs en vorming spelen ook een cruciale rol in deze transitie. Samenwerking tussen overheden, onderwijsinstellingen en lokale gemeenschappen kan de basis leggen voor een veerkrachtige en duurzame landbouw- en voedingssector. Investeringsprogramma's die gericht zijn op duurzaamheid en innovatie dragen bij aan het versterken van kennis en vaardigheden voor de uitdagingen van morgen.

Daarnaast vormen slimme financiële prikkels en sociale maatregelen een stevige basis om een rechtvaardige transitie te ondersteunen. Een combinatie van duurzame investeringen en gerichte ondersteuning van kwetsbare groepen kan een sociaal en ecologisch evenwicht helpen bereiken. Dit vraagt om nauwe samenwerking tussen beleidsmakers, producenten en consumenten.

Inclusiviteit is daarbij een sleutelement. Het erkennen en ondersteunen van de specifieke bijdragen van vrouwen en mannen binnen de landbouwsector is in deze een *must*. Daarnaast is ook het bestrijden van armoede en ongelijkheid binnen de landbouw- en voedingssector essentieel om te komen tot een duurzaam voedselsysteem.

De transitie in ons land kan niet los worden gezien van de internationale context. België en de EU moeten een actieve en verantwoordelijke rol spelen in de mondiale transitie naar duurzame voedselsystemen. Solidariteit met kwetsbare landen en regio's is daarbij cruciaal, om wereldwijd bij te dragen aan een rechtvaardige transitie.

Het economisch beleid moet hierbij ook zijn verantwoordelijkheid nemen. Door duurzaam beleid te koppelen aan economische ontwikkeling kan een landbouw- en voedingssysteem ontstaan dat niet alleen veerkrachtig is, maar ook producenten, consumenten en de samenleving als geheel ten goede komt.

Tot slot is goed bestuur een fundament voor succes. Participatieve processen en gendergelijkheid binnen besluitvorming zijn onmisbaar om een transitie te realiseren die zowel sociaal als ecologisch rechtvaardig is. Dit vraagt om vernieuwde governance-modellen die verder reiken dan traditionele structuren.

Door deze aanbevelingen te omarmen en in praktijk te brengen, kunnen in ons land belangrijke stappen worden gezet richting een rechtvaardige transitie van het landbouw- en voedingssysteem.

Zich huisvesten (systeem van bouwen en wonen)

De 24 aanbevelingen verzameld uit de rapporten van de afgelopen drie jaar benadrukken dat de sociale en ecologische transitie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. In dit kader is toegang tot huisvesting een cruciale factor.

De aanbevelingen benadrukken de noodzaak van een inclusieve en duurzame aanpak bij bouw- en renovatieprojecten. Een belangrijke pijler is de bevordering van duurzame bouwpraktijken door gebruik te maken van lokale, milieuvriendelijke materialen en circulaire principes. Dit vereist gerichte investeringen in beroepsopleidingen en stages, met nadruk op het ontwikkelen van vaardigheden in duurzame renovatie. Het creëren van kwaliteitsvolle banen in sectoren zoals stedelijk groenbeheer en hernieuwbare energie wordt gezien als cruciaal om de werkgelegenheid te versterken, vooral voor langdurig werklozen.

De aanbevelingen pleiten ook voor een herwaardering van beroepen in de woningsector door loonsverhogingen en betere arbeidsvoorwaarden, wat de aantrekkelijkheid van deze sector moet vergroten. Daarnaast wordt aandacht gevraagd voor gendergelijkheid, onder meer door vrouwen aan te moedigen in technische en bouwgerelateerde beroepen te stappen, en specifieke steun te bieden aan alleenstaande moeders in de huursector.

Op het vlak van financiering wordt geadviseerd om grootschalige investeringen te doen in sociale huisvesting en energetische renovaties. De oprichting van een renovatiefonds en publieke banken kan helpen om eigenaars en kwetsbare huishoudens toegang te bieden tot betaalbare financieringsopties. Innovatie in duurzame technologieën en collectieve energie-infrastructuren, zoals gedeelde verwarmingssystemen, moeten de kosten verlagen en de efficiëntie verbeteren.

Om energiearmoede te bestrijden, is een collectieve en inclusieve renovatie-aanpak noodzakelijk, met bescherming van huurders tegen buitensporige kosten. Hierbij wordt gepleit voor regelgeving die huurverhogingen na renovaties plafonneert en tijdelijke huisvesting voorziet tijdens grote werken. Overheden wordt gevraagd het goede voorbeeld te geven door publieke gebouwen koolstofneutraal te maken.

Zich (laten) verzorgen (systeem van de gezondheidszorg)

De 23 aanbevelingen wijzen erop dat een rechtvaardige transitie in de gezondheidszorg gecoördineerde acties vereisen om de vele uitdagingen aan te pakken. Het is cruciaal om de tekorten aan gezondheidsprofessionals op te vullen, de rollen te herdefiniëren om de beschikbare vaardigheden optimaal te benutten en de arbeidsomstandigheden en verloning van essentiële beroepen te verbeteren. De waardering van beroepen in de zorgsector en de sociale zekerheid, die vaak ondergewaardeerd worden, moet worden weerspiegeld in het overheidsbeleid om hun aantrekkelijkheid en hun impact op de sociale cohesie te versterken.

Massale investeringen in preventie en inclusieve infrastructures zijn noodzakelijk om de kosten op lange termijn te verlagen en de levenskwaliteit te verbeteren. Deze investeringen moeten zich richten op risicofactoren zoals voeding, lichamelijke inactiviteit en vervuiling, en de ecologische transitie van zorgstructuren versnellen, terwijl hun universele toegankelijkheid wordt gewaarborgd, ook voor kwetsbare personen. Innovatie in sociale bescherming, zoals het creëren van een tak die specifiek gericht is op milieurisico's, is onmisbaar om te anticiperen op opkomende behoeften en om de bevolking te beschermen tegen economische en klimaatgerelateerde transformaties.

Sociale inclusie vereist een genderperspectief om ongelijkheden te verminderen, onbetaalde zorg te erkennen en gelijke toegang tot gezondheidszorg te garanderen, vooral voor vrouwen en gemarginaliseerde groepen. De strijd tegen armoede moet gepaard gaan met maatregelen om de toegankelijkheid van zorg en medicijnen te verzekeren, overmatige schuldenlast van huishoudens te voorkomen en de bevolking op een transparante manier te informeren over de kosten en rechten die met zorg gepaard gaan.

Internationale solidariteit is een fundamentele pijler. België moet zijn steun aan gezondheidssystemen in partnerlanden versterken, normen voor waardig werk promoten en een mondiale toegang tot betaalbare medicijnen en vaccins verdedigen. Een samenhangende en geïntegreerde governance, met betere coördinatie van overheidsbeleid, is onmisbaar om de synergiën tussen gezondheid, milieu en werk te maximaliseren. Deze governance moet steunen op intersectorale partnerschappen, een rigoureuze planning en voldoende financiering om de veerkracht, rechtvaardigheid en duurzaamheid van gezondheidssystemen te versterken in het licht van sociale en ecologische uitdagingen.

Zich verplaatsen (systeem van mobiliteit)

Mobiliteit is een essentiële hefboom om een rechtvaardige transitie in België te waarborgen, waarbij sociale rechtvaardigheid, milieuduurzaamheid en economische innovatie worden gecombineerd. In dit onderdeel van het document worden de 42 belangrijkste maatregelen toegelicht die in deze transformatie moeten worden geïntegreerd.

Het verbeteren van de toegankelijkheid en efficiëntie van het openbaar vervoer is een onmisbare prioriteit. Investeren in veilige, betaalbare en goed gecoördineerde netwerken zal niet alleen voldoen aan de behoeften van kwetsbare groepen, maar ook de afhankelijkheid van de auto en de uitstoot van broeikasgassen verminderen. Tegelijkertijd moet de promotie van zachte en actieve mobiliteit, door

middel van veilige fietspaden, fiscale stimulansen en initiatieven zoals het nationale fietsregister "MyBike" en het promoten van fietsen op scholen, bijdragen aan een duurzame cultuur vanaf jonge leeftijd.

Mobiliteitsbeleid moet ook rekening houden met gender- en inclusiedimensies. Het verlagen van de kosten van vervoer voor kwetsbare bevolkingsgroepen, beter inspelen op de specifieke behoeften van vrouwen en mensen met een handicap, en hun betrokkenheid bij besluitvormingsprocessen vergroten, versterken hun economische en sociale participatie. Daarnaast zijn educatie en opleiding strategische instrumenten om deze transitie te ondersteunen. Het opleiden van technici gespecialiseerd in de elektrificatie van voertuigen, het bevorderen van zachte mobiliteit in scholen en het waarborgen van toegang tot opleidingen voor kwetsbare groepen zijn cruciale maatregelen.

Een hervormd financieel en fiscaal kader is eveneens onmisbaar. Een eerlijke kilometerheffing, gecombineerd met het verminderen van subsidies voor fossiele brandstoffen, moet duurzame alternatieven ondersteunen. De gegenereerde middelen uit deze mechanismen moeten worden herbelegd in openbare en actieve infrastructures, met bescherming van de meest kwetsbare groepen. Innovatie en samenwerking spelen daarnaast een cruciale rol, met de ontwikkeling van oplossingen zoals autodelen, vraaggestuurd vervoer en inclusieve digitale hulpmiddelen.

Om deze inspanningen te coördineren, is voorbeeldig bestuur essentieel. Een strategische interfederale visie, gecombineerd met een actieve dialoog met het maatschappelijk middenveld en versterkte samenwerking tussen sectoren, zorgt voor een coherente en effectieve uitvoering. Initiatieven zoals het "MyBike"-project tonen hoe doordacht bestuur obstakels in de transitie kan wegnemen.

Deze aanbevelingen laten zien dat mobiliteit verder gaat dan een puur transportvraagstuk en uitgroeit tot een motor van sociale rechtvaardigheid en milieubescherming. Met goed ontworpen en inclusieve beleidsmaatregelen heeft België de kans om van de rechtvaardige transitie een voorbeeld te maken dat zowel de milieuproblemen als de behoeften van haar bevolking aanpakt.

Over de generieke aanbevelingen

Een rechtvaardige transitie is essentieel om een duurzame samenleving te realiseren waarin sociale rechtvaardigheid en ecologische duurzaamheid samenkomen: tijdens de verschillende processen van de Staten-Generaal én van de Conferentie in België zijn 52 aanbevelingen geformuleerd. Het creëren van kwaliteitsvolle banen in sectoren zoals hernieuwbare energie, openbaar vervoer en recycling is cruciaal, evenals het ondersteunen van werknemers die door de transitie worden getroffen. Gerichte omscholing, begeleiding en samenwerking tussen overheden, bedrijven en sociale partners zijn daarbij essentieel.

Onderwijs en levenslang leren vormen de ruggengraat van deze transitie. Het versterken van digitale en groene vaardigheden en het betrekken van kwetsbare groepen zoals vrouwen, migranten en ouderen zorgen voor een inclusieve arbeidsmarkt. Daarnaast moeten financieringsmechanismen gericht zijn op het beschermen van de meest kwetsbaren, bijvoorbeeld via versterking van sociale zekerheid, aanpak van energiearmoede en progressieve belastingen op vervuiling.

De circulaire economie biedt kansen om grondstofgebruik te verminderen en lokale werkgelegenheid te stimuleren. Overheden kunnen duurzame en circulaire praktijken bevorderen via overheidsopdrachten. Gendergelijkheid is een integraal onderdeel: sectoren zoals zorg en onderwijs verdienen erkenning als essentieel voor een duurzame economie, met betere arbeidsvoorwaarden en gender budgeting om ongelijkheden te verkleinen.

Inclusieve participatie en goed bestuur zijn hoekstenen van deze transitie. Kwetsbare groepen moeten betrokken worden bij beleidsvorming, ondersteund door transparante monitoring en intersectionele data. Solidariteit op nationaal en internationaal niveau is noodzakelijk. België kan hierin een voortrekkersrol spelen door samenwerking binnen Europa en met het mondiale zuiden te versterken via financiële steun, kennisdeling en technologische samenwerking.

Een geïntegreerde aanpak, gericht op sociale, ecologische en economische doelen, met duidelijke strategieën en breed maatschappelijk draagvlak, is essentieel om een rechtvaardige en inclusieve transitie te realiseren.

Reflectie over verdere werkzaamheden

Er zijn dus in het totaal 180 specifieke en generieke aanbevelingen opgesteld in dit document. Toch kunnen nog andere observaties worden gemaakt.

Van de 7 transversale beleidsdomeinen die door de stakeholders als prioritair werden aangemerkt over de indeling 'specifieke en generieke aanbevelingen heen' zijn er per categorie een paar tientallen aanbevelingen geformuleerd voor een rechtvaardige transitie: werk (23); financiën en investeringen (31); grondstoffen en energie (20); gender (24); armoedebestrijding (26). Enkel voor opleiding en onderwijs (12) en voor internationale solidariteit (12) blijft het aantal aanbevelingen aan de lage kant, terwijl deze beleidsdomeinen van primordiaal belang zijn voor een rechtvaardige transitie. Het is dus aan te raden om na te gaan wat de reden hiervoor is én waar in andere bestaande rapporten aanbevelingen kunnen worden gevonden in verband met een rechtvaardige transitie.

Het aantal aanbevelingen bij de drie categorieën van transversaal beleid die niet meteen expliciet als prioritair werden genoemd door de stakeholders, maar die wel konden worden geïdentificeerd bij het doornemen van de documenten, is verschillend: economisch beleid (7); governance (20); inclusie (5). In verband met die laatste categorie moet er wel worden op gewezen dat bij de specifieke aanbevelingen 'inclusie' soms werd genoemd in een adem met 'armoedebestrijding'. Gezien een ecologische maar rechtvaardige transitie binnen de context van deze blueprint wordt gekaderd binnen duurzame ontwikkeling, spreekt het vanzelf dat ook voor het economisch beleid moet worden onderzocht in welk ander kader dienaangaande aanbevelingen zijn geformuleerd.

Deze aanbevelingen, die het resultaat zijn van de Staten-Generalen en de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België, zijn bedoeld voor..:

- De overheden, die er inspiratie uit kunnen putten voor hun beleid.
- Belanghebbenden, die deze kunnen gebruiken om het beleid te monitoren en het maatschappelijk debat aan te wakkeren.
- Onderzoeksinstituten, die :
  - o De mogelijke uitbreiding van de basisbehoeften/systeemmatrix en transversale beleidsdomeinen kunnen bestuderen.
  - o In andere bestaande rapporten evalueren welke consensuele aanbevelingen zijn geformuleerd voor elke basisbehoefte/systeem en elke transversale beleidsas, in het bijzonder voor de gebieden 'onderwijs en opleiding' en 'internationale solidariteit'.

o De urgentie van een ecologische maar rechtvaardige overgang situeren binnen het kader van duurzame ontwikkeling, in het bijzonder wat betreft “economisch beleid”.

Dit onderzoek kan op zijn beurt nuttig gebruikt worden in het beleid en in het maatschappelijk debat.

Annex 1 – Wetenschappelijke publicaties

Wetenschap is geen kwestie van ‘geloof’. Het gaat over feiten en gegevens die worden verzameld op basis van een transparante methodologie. Een wetenschappelijke publicatie is er het resultaat van. In dit kader is het belangrijk om volgende twee punten naar voor te schuiven:

11. **objectiviteit;** **subjectiviteit;** **intersubjectiviteit**
in wetenschap wordt iets met de nodige objectiviteit onderzocht, maar hoe dan ook komt er altijd subjectiviteit aan te pas bijvoorbeeld bij de keuzes om het onderzoeksdomein af te bakenen; het is enkel wanneer we met zijn ‘allen’ – t.t.z. ‘de stakeholders’ – akkoord zijn dat dit inderdaad de benadering is (‘intersubjectiviteit’) dat de waarde van het onderzoeksresultaat verhoogd: zie hierna;
12. **de verhoging van de waarde van het onderzoeksresultaat**
hier moet worden gewezen op volgende twee processen:
  - bij een zogenoemde A1-publicatie in een wetenschappelijk tijdschrift gebeurt een anonieme peer review door meerdere collega’s; wanneer dat proces is doorlopen wordt de publicatie met de onderzoeksresultaten (al dan niet) aanvaard;
  - een overtreffende trap hiervan is de schrijfcyclus van rapporten van internationale wetenschappelijke panels (klimaat, biodiversiteit, grondstoffen ...); in Annex 1 is er een kort overzicht van de schrijfcyclus van het IPCC.

Wetenschappelijk onderzoek zonder ‘peer review’ kan op zich waardevol zijn, maar het biedt geen garantie dat de subjectiviteit (cf. de keuzes die worden gemaakt voor de afbakening van het onderzoek) duidelijk is. Merk ook op dat wetenschappelijk autoriteit al te vaak wordt toegekend aan instellingen zoals het Federaal Planbureau of de OESO zonder dat de subjectieve keuzes, de afbakening van het onderzoeksveld, worden duidelijk gemaakt of foute/onvolledige aannames incorporeren in het onderzoek. Hun onderzoeksresultaten worden vaak als evident beschouwd en onterecht het predicaat ‘objectief’ gegeven.

Annex 2 – Schrijfcyclus van het intergouvernamenteel klimaatpanel

Het intergouvernamenteel klimaatpanel (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) werd in 1988 opgericht door de Wereld Meteorologische Organisatie (World Meteorological Organization, WMO) en het Milieuprogramma van de Verenigde Naties (United Nations Environment Programme, UNEP).

De organisatie publiceerde tot nu toe 6 uitgebreide rapporten over klimaatverandering:

- in 1990, [1ste beoordelingsrapport](#)
- in 1995, [2de beoordelingsrapport](#)
- in 2001, [3de beoordelingsrapport](#)
- in 2007, [4de beoordelingsrapport](#)
- in 2014, [5de beoordelingsrapport](#)
- in 2021, [6de beoordelingsrapport](#)

Het IPCC en Albert Arnold (Al) Gore Jr. hebben in 2007 de Nobelprijs voor de Vrede gekregen “*voor hun inspanningen om meer kennis op te bouwen en te verspreiden over door de mens veroorzaakte klimaatverandering, en om de basis te leggen voor de maatregelen die nodig zijn om dergelijke veranderingen tegen te gaan*”.

195 landen zijn lid van het IPCC.³³

De schrijfcyclus

De Algemene Vergadering van het IPCC beslist over de inhoud. Hierop nomineert het Bureau wetenschappers op basis van hun A1-publicaties als auteur van een hoofdstuk. De auteurs evalueren alle bestaande wetenschappelijke literatuur van de voorbije jaren.

Een eerste versie van het beoordelingsrapport (Assessment Report, AR) wordt gelezen en van commentaar voorzien door collega's (en de redacteurs). Aanpassingen worden desgevallend doorgevoerd. Een tweede versie van het AR (en een eerste versie van de samenvatting voor beleidsmakers) wordt opnieuw gelezen en van commentaar voorzien door collega's én door vertegenwoordigers van overheden. Wijzigingen worden eventueel aangebracht en een derde versie van het AR (en een tweede versie van de samenvatting voor beleidsmakers) wordt voorgelegd aan de vertegenwoordigers van overheden. Na een interactie tussen auteurs en vertegenwoordigers van overheden keurt de Algemene Vergadering het 'beoordelingsrapport' goed.

---

³³ Merk op dat er een grote diversiteit is onder de landen, gaan van de grootste vervuilers over de bedreigde kleine eilandstaten tot de olie-exporterende landen. Het bereiken van een consensus alvorens het beoordelingsrapport wordt gepubliceerd valt niet te onderschatten.

Annex 3 – Het raamwerk van de 9 planetaire grenzen

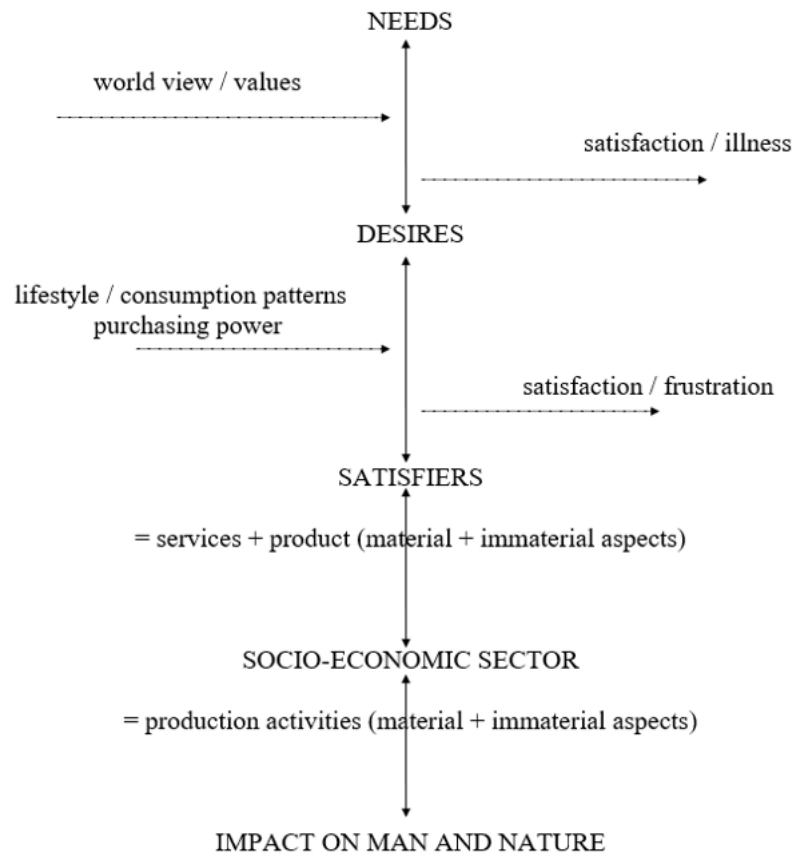
Earth-system process	Parameters	Proposed boundary	Upper end of zone of increasing risk	Current status	Pre-industrial value	Safe and Just ESBs
Climate change	Atmospheric CO ₂ concentration (ppm CO ₂)	350	450	417,0	280	A maximum of 1.0°C of global warming
	Total radiative forcing at top-of atmosphere, W m ⁻²	1	1,5	2,91	0	
Change in biodiversity integrity	Generic diversity : E/MSY	<10	100	>100	1	Natural ecosystem area: >50–60% should be largely intact, depending on spatial distribution (upper end recommended)
	Functional integrity – Measured as energy available to ecosystems (NPP) (% HANPP)	> 90 %	20 % HANPP	30 % HANPP	1,90%	Functional integrity: >20–25% of each km ² should comprise natural or semi-natural vegetation
Biochemical flows	Global: industrial and intentional fixation of N (Tg of N year ⁻¹)	62	82	190	0	Nitrogen: surplus <57 (uncertainty range 34–74) Tg per year (total input <134 [85–170] Tg per year)
	global: P flow from freshwater systems into the ocean (Tg of P year ⁻¹)	11	100	22,6	0	Phosphorus: surplus <4.5–9 (the ESB itself is the uncertainty range) Tg per year (mined input <16 [uncertainty range 8–17] Tg per year); aligned with local boundary to avoid eutrophication (<50–100 mg per m ³)
	regional: P flow from fertilizers to erodible soils (Tg of P year ⁻¹)	6,2	11,2	17,5	0	
Stratospheric ozone depletion	Stratospheric O ₃ concentration, (global average) (DU)	< 5 % reduction from J10	261	284,6	290	

Ocean acidification	Carbonate ion concentration, average global surface ocean saturation state with respect to aragonite (Ω_{arag})	≥ 80 % of J11	2,75	2,8	3,44	
Freshwater change	Blue water: human induced disturbance of blue water flow	10,20%	50%	18,20%	9,40%	Surface water flow: <20% monthly flow alteration (aligned with WHO and UN Environment Programme quality standards)
	Green water: human induced disturbance of water available to plants (% land area with deviations from preindustrial variability)	11,1	50%	15,80%		Groundwater: annual drawdown from natural and anthropogenic factors does not exceed recharge (aligned with WHO and UN Environment Programme quality standards)
Land-system change	Global: area of forested land as the percentage of original forest cover	75%	54%	60%	100%	
	biome: area of forested land as the percentage of potential forest (% area remaining)	...	...	...	100%	
Atmospheric aerosol loading	Interhemispheric difference in AOD	0,1	0,25	0,076	0,03	annual mean interhemispheric aerosol optical depth difference <0.15 (aligned with an annual limit of 15 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ of particulate matter smaller than 2.5 μm in diameter).
Novel entities	Percentage of synthetic chemicals released to the environment without adequate safety testing		NA	Transgressed	0	

Annex 4 – Het adequaat niveau voor leefmilieubeleid

	GLOBAL	CONTINENTAL	FLUVIAL	REGIONAL	LOCAL
PROCESSES	energy and radiation	flow of air	flow of water	formation of soil and landscapes	construction and demolition of buildings and infrastructures
WASTE	gaseous	gaseous	liquid	households and agriculture	construction and demolition
PROBLEMS	global warming depletion of the ozone layer	acidification summer smog spread van dust from a nuclear disaster	eutrophication spread	eutrophication spread drought	noise odor nuisance air pollution in city centers and indoor pollution

Annex 5 – Het DPSIR-analysekader voor milieuproblemen, in detail

Annex 6 - Forum voor een Rechtvaardige Transitie: aanbevelingen

1. Landbouw en voedselsysteem

1. Herziening van mechanismen voor financiële steun

De rechtvaardige transitie in het voedselsysteem impliceert een herziening van de ondersteuningsmechanismen, met name op financieel gebied. Onszelf de middelen verschaffen om de gestelde doelen inzake milieutransitie te halen is primordiaal. De deelnemers zijn vertrokken van een vaststelling: dat het noodzakelijk is het beroep van landbouwer nieuw leven in te blazen. Mensen met een beroep in de landbouw moeten daarvan degelijk kunnen leven en hun werk moet naar waarde geschat worden.

Naast deze noodzaak om het beroep aantrekkelijker te maken, is er de noodzaak om duurzame producten voor iedereen toegankelijk te maken, ook voor mensen in kansarme situaties. Er zijn dus middelen nodig om deze rechtvaardige/betaalbare prijs voor burgers te garanderen en om tegelijk een eerlijke verloning te waarborgen voor alle actoren in de keten. Sommigen opperen een project op het vlak van sociale zekerheid voor duurzaam voedsel, dat het mogelijk zou maken de bijdragen te herverdelen om bepaalde soorten producten (duurzaam, billijke prijzen, korte keten enz.) te bevoordelen.

Uit de discussies kwam ook een gezamenlijke vaststelling naar voren: zoals de zaken er nu voor staan, zullen subsidies de transitie niet mogelijk maken voor de actoren in de waardeketen van het voedselsysteem. Een consensus over de middelen is weliswaar moeilijk te vinden, maar tal van pistes worden geopperd: een einde maken aan de koppeling van steun via het Gemeenschappelijk landbouwbeleid aan het aantal hectaren om kleine bedrijven te bevoordelen, minder of zelfs geen subsidies voor niet-duurzame producten en productiewijzen, steun voor de plantaardige eiwitketens in Europa, meer massale financiële begeleiding voor veerkrachtige landbouwtechnieken die minder water en minder chemische meststoffen verbruiken ...

Om een visie op internationale samenwerking te verdedigen die strookt met de doelstellingen van een rechtvaardige transitie, benadrukt men vervolgens de noodzaak om te investeren in regeneratieve landbouw in de landen van het Zuiden. De facto is het verhogen van het begrotingsdeel dat gekoppeld is aan duurzame voeding één van de antwoorden die de deelnemers aanreiken, evenals investeren in duurzame voedselverwerking in de landen die basisproducten produceren. Schuldkwijtschelding voor landen in het Zuiden kan door sommigen weliswaar worden gezien als steun voor duurzame voedselsystemen, maar deze kwestie kon niet verder uitgediept worden.

Ten slotte moet vrouwelijk ondernemerschap worden ondersteund. Sommigen benadrukken immers dat vrouwen beschouwd kunnen worden als motor van de transitie, aangezien zij vaak de drijvende kracht zijn achter voorstellen om productiemodellen te diversifiëren. Als er momenteel een tekort is aan landbouwers, dan zou 'vrouwelijk investeren' eveneens kunnen helpen om een nieuwe dynamiek te geven aan de opkomst van alternatieve modellen. Vrouwen steunen is dan ook van primordiaal belang. Dat kan gebeuren door positieve vrouwelijke ondernemersinitiatieven op het gebied van transitie te subsidiëren of door middelen toe te wijzen aan organisaties die op dat gebied actief zijn.

Bij het kijken naar al deze steunmechanismen vinden sommigen dat de aandachtspunten op het vlak van concurrentievermogen en de toekenning van voldoende middelen voor O&O niet uit het oog mogen worden verloren. De Belgische markt moet kunnen blijven concurreren met de Europese en

internationale markten. Ook werd er een opmerking gemaakt over de (belangrijke) hefboomfunctie die de banksector zou kunnen vervullen in het kader van de transitie.

2. Aanpassing van het regelgevend kader aan de milieutransitie

De deelnemers formuleerden een reeks voorstellen in verband met regelgeving, om de transitie naar een rechtvaardig en duurzaam voedselsysteem te waarborgen. Om te beginnen benadrukt men daarbij de nood aan een voedselsysteem dat voor zijn grondstoffen en arbeidskracht niet afhankelijk is van de landen in het Zuiden. In die zin wordt het statuut van de seizoenarbeiders in de landbouw beschouwd als een werkpunt. Daarover worden pistes geopperd, sommigen breken een lans voor een systeem van legale migratie op Europees niveau om landarbeiders in degelijke omstandigheden op te leiden en in dienst te nemen.

Bij sommigen bestaat ook de wil om minder afhankelijk zijn van de import van bepaalde producten, zoals meststoffen, geconcentreerd voeder enz. die in landbouwbedrijven worden gebruikt. Andere regelgevende maatregelen werden genoemd, meer bepaald het belang, omwille van de coherentie, van het invoeren van spiegelmaatregelen, d.w.z. het afstemmen van de import- en exportregelgeving op de Europese normen. Deze import-exportkwesties roepen evenwel discussie op: sommigen vinden dat men harder moet optreden omdat de productie van bepaalde producten hierdoor kan worden verplaatst; anderen vinden dat eerst een algemene kijk nodig is op de ontwikkelde branches en de onderliggende aandachtspunten daarvan. Ook zijn sommigen van mening dat regelgeving die verband houdt met de wereldhandelsorganisaties, meer bepaald via de vrijhandelsovereenkomsten, moeten worden aangevochten.

Ten tweede wordt het belang van het behoud van hulpbronnen sterk benadrukt en unaniem vastgesteld. Het reguleren van de toegang tot land wordt als prioriteit naar voren geschoven, terwijl de prijs van grond te hoog is voor de landbouwers in ons land. Dat vormt een rem die centraal staat bij het al dan niet rendabel zijn van een – vooral familiaal – landbouwbedrijf. Hetzelfde geldt voor de toegang tot water, waar veel aandacht aan moet worden besteed. Deze kostbare hulpbron moet rationeel worden gereguleerd, zowel kwantitatief als kwalitatief. Transversaal gezien lijkt het relevant te werken aan een beter samengaan van particuliere-publieke systemen in verband met deze aandachtspunten. Het belang van circulariteit voor de hele waardeketen wordt eveneens benadrukt.

De aandacht wordt evenwel gevestigd op het belang van het handhaven van de nevenstromen van de voedingsindustrie in de landbouw. Tot slot kunnen ook genderkwesties het voorwerp zijn van regelgeving, in het bijzonder via de invoering van quota bij de instanties die beslissingen nemen over het voedselsysteem. Naast dit punt wordt ook gewezen op het statuut van helper, dat voornamelijk wordt toegekend aan vrouwen in agrarische beroepen. Sommigen vinden weliswaar dat de sector op dit gebied al inspanningen heeft geleverd, maar volgens anderen is dat nog altijd niet genoeg: zij roepen de sector op inclusiever te worden.

3. Systematisch begeleiden van verandering om de evolutie van maatschappelijke paradigma's naar meer duurzaamheid te bevorderen

Naast aandachtspunten als financiering en regelgeving is systematische begeleiding van verandering van fundamenteel belang om tot een rechtvaardige transitie te komen. De maatschappelijke paradigma's rond voedselkwesties moeten evolueren en er is nog een lange weg te gaan op het gebied van sensibilisering en educatie maar ook op het vlak van begeleiding. In eerste instantie lijkt het pertinent te werken aan de kennis van het grote publiek over het voedselsysteem en wat daarbij komt kijken: de definitie van gezonde voeding, de externe effecten achter de kosten, enz. Deze sensibilisering zou trouwens positieve effecten hebben aangezien malnutritie een weerslag heeft, met name voor de gezondheidssector.

Parallel vinden sommigen het nodig de sensibilisering bij leidinggevenden (overheid, industrie enz.) te versterken. Op het vlak van onderwijs benadrukt men de noodzaak om ervoor te zorgen dat de aandachtspunten inzake het voedselsysteem in alle schooltrajecten aan bod komen, in samenhang met andere punten zoals biodiversiteit, natuur enz. Duurzaamheid als onlosmakelijk onderdeel van het curriculum voor toekomstige landbouwers wordt ook als primordiaal gezien. Dat is in bepaalde structuren weliswaar reeds het geval, maar nog niet algemeen genoeg.

Tot slot is het van belang aandacht te hebben voor werknemers die hun transitie moeten/willen verwezenlijken. In die zin moet er meer steun komen voor beroepsopleidingen gedurende de hele loopbaan voor mensen die in het voedselsysteem werken. Dat maakt daarnaast het bevorderen van de mobiliteit tussen sectoren mogelijk. Niettemin moet men erop toezien dat deze mensen tijd krijgen om zich aan te passen en dat ze over de juiste theoretische en technische instrumenten beschikken.

4. Versterking van de institutionele coördinatie op meerdere niveaus

Transversaal werd eraan herinnerd hoe belangrijk het is de recent ontwikkelde gewestelijke plannen (Good Food 2.0 in Brussel, Voedselstrategie in Vlaanderen, Référentiel système alimentaire durable wallon enz.) te integreren en te koppelen. Daarin staan tal van inspirerende bestuursmaatregelen en -mechanismen.

2. residentiële en niet-residentiële gebouwenstock

1. Invoering van een stappenplan om renovatie op Belgisch niveau aan te moedigen

Alle belanghebbenden wensen bij het openbaar bestuur een stappenplan te zien voor de renovatie van gebouwen in België. Volgens hun respectieve prioriteiten zou de strategie prioriteit moeten geven aan:

- (1) overheidsinvesteringen in de renovatie van gebouwen,
- (2) de renovatie van energiezeven (energieverslindende gebouwen),
- (3) renovatie per wijk,
- (4) de invoering van een begeleidingssysteem voor de renovatie van gebouwen,
- (5) het uitwerken van een ex-ante en ex-post evaluatie bij de opvolging van renovatiewerkzaamheden en -beleid,
- (6) het implementeren van een beleid voor thermische renovatie op basis van de realiteit van de minst bedeelde groepen,
- (7) het bevorderen van werken met derde investeerders (publiek of privé) voor mensen in armoede
- (8) het federaliseren van het energieprestatiecertificaat voor gebouwen.

Tijdens de discussies is gezegd dat de sector zowel een algemene herwaardering in de collectieve beeldvorming nodig heeft als een concrete verbetering van de arbeidsomstandigheden (zwaarte, veiligheid, gelijkheid tussen mannen en vrouwen enz.).

Die herwaardering verloopt via aangepaste opleidingsplannen voor werkzoekenden en werknemers die zich laten omscholen of bijscholen. Deze opleidingen moeten specifiek aandacht besteden aan de duurzaamheid en circulariteit van materialen. Het is ook essentieel dat deze opleidingen bijzondere aandacht hebben voor de genderdimensie van de bouwsector door te streven naar een betere vertegenwoordiging en inclusie van vrouwen in de sector.

Om in te spelen op de genoemde aandachtspunten lijken heel wat aanwervingen noodzakelijk. In dat opzicht wijzen sommigen op de noodzaak om in België een cultuur van bereidwilligheid te

ontwikkelen door overheidsbeleid in die zin in te voeren. Anderen zullen het hebben over de noodzaak om banen in de bouw- en energiesector opnieuw aantrekkelijk te maken.

2. Uitrol van een financieringsstrategie

Bij de renovatie van Belgische gebouwen rijst de vraag naar de financiering. Meerdere pistes vallen te verkennen i.v.m. mogelijke oplossingen:

- (1) de centrale banken aanspreken om de werkzaamheden te financieren die nodig zijn om het gebouwenbestand koolstofneutraal te maken,
- (2) gebruik van de inkomsten uit de verkoop van emissierechten in het kader van het emissiehandelssysteem van de Europese Unie,
- (3) een algemene herziening van de Belgische vastgoedbelasting, en
- (4) een lichter belastingregime voor ondernemingen die bijdragen aan de transitie.

Ongeacht de gekozen financieringsstrategieën wijzen sommigen op het belang van de strijd tegen armoede in het proces van een rechtvaardige transitie. Het is bijvoorbeeld van belang coherent te blijven bij de renovatie van huurgebouwen: het comfort van de huurder en de energieprestaties van wat ze huren moeten verbeteren, maar tegelijk moet het rendement van de investering van de eigenaars gewaarborgd blijven.

Daarnaast mogen de begunstigden van sociale huisvesting, waaraan in verschillende Belgische gemeenten een tekort wordt vastgesteld, niet vergeten worden bij het overheidsbeleid voor de energierenovatie van gebouwen. Voor een aantal deelnemers is de prioriteit het renoveren van sociale woningen.

3. Vooruitgang in de technologische transitie

De transitie van het vastgoedbestand zal ook technologische innovatie met zich meebrengen. Deelnemers noemden daarbij drie assen:

- Een snelle verschuiving naar een circulaire economie,
- Meer ontwikkeling van low-tech oplossingen in de productieketens, en
- Een actieve ontwikkeling van nieuwe productiewijzen en manieren om energie te delen teneinde de impact op het milieu te beperken.

Door onze relatie met technologieën fundamenteel te herzien en na te denken over de effecten ervan op de ecosystemen, kan low-tech volgens bepaalde deelnemers bijdragen aan de energietransitie.

Ten slotte zullen, nu in 2019 op Europees niveau overeenstemming is bereikt over de decentralisatie van de energieproductie (Richtlijn 2019/944 van het Europees Parlement en de Raad van 5 juni 2019), huishoudens en bedrijven de kern vormen van de energiemarkt van morgen (productie, opslag, verbruik, delen en verkoop van energie).

4. Bepalen van een regelgevend kader dat geschikt is voor de ecologische transitie

De bouwsector heeft een passend regelgevend kader nodig, zodat ze via renovatiediensten van hoge kwaliteit effectief en doeltreffend kan bijdragen aan de ecologische transitie. Twee aspecten lijken daarbij essentieel voor de verschillende deelnemers.

Sommigen wijzen op het belang van de uitbreiding van sociale normen en milieunormen, zoals uiteengezet in de Due Diligence-richtlijn van de Europese Unie, tot de hele waardeketen, met bijvoorbeeld een bijsturing van de koolstofprijs aan de grenzen van de Europese Unie. Zo zouden de mogelijkheden voor sociale dumping beperkt worden.

Een tweede aspect, aangehaald door een andere deelnemer, betreft de uitrol van stimulerende en andere maatregelen (administratieve versoepeling, fiscaliteit) om Belgische bedrijven in de bouwsector bij hun transitie te begeleiden zonder hun concurrentievermogen of hun activiteiten te schaden.

De internationale dimensie van de Due Diligence-richtlijn die door het Europees Parlement werd uitgevaardigd, houdt in dat ze de druk op de ecosystemen van de planeet kan beperken. Door de exploitatievoorwaarden in de hele waardeketen van materialen die noodzakelijk zijn voor de bouw en renovatie van Europese gebouwen te controleren, kan de Europese Unie waardige arbeidsomstandigheden en een beter milieu garanderen, zelfs buiten haar grenzen.

Om te garanderen dat het regelgevend kader wordt aangepast aan de noden van de sector, zal een monitoringsysteem moeten worden opgezet om de voortgang van de sector in het verwezenlijken van de transitiedoelstellingen te kunnen volgen.

5. Implementatie van begeleidende processen

Gezien de uitdagingen waar onze samenlevingen voor staan en de complexiteit van het overheidsbeleid om ze aan te pakken, leek het voor alle belanghebbenden essentieel dat er gepersonaliseerde begeleidingsprocessen komen.

Want of het nu gaat om maatregelen die nodig zijn om iemands woning koolstofneutraal te maken, om het onderhandelen over de uitvoering van die maatregelen als huurder, om de financiering ervan of om vertrouwd raken met hoe energiegemeenschappen werken, het vergt allemaal tijd en nieuwe kennis.

Daarom vonden sommige deelnemers dat er begeleidende mechanismen moeten worden bedacht en ter beschikking van de burgers worden gesteld, met name van de kwetsbaarste burgers. Daarnaast zijn andere organisatievormen voor de renovatie van Belgische gebouwen voorgesteld, zoals een collectievere aanpak op de schaal van een wijk in plaats van individueel te werken.

3. Zorgsysteem

1. Herwaardering van de zorgberoepen

De wil bestaat om geschikte trajecten naar werk in de zorgsector te creëren (inclusief de middelen om de toegang tot dat werk te vergemakkelijken, zoals beter openbaar vervoer of kinderopvang) om de maatschappelijke cohesie te versterken en de gezondheidskwesties aan te pakken. Er is een eensgezinde vaststelling over het tekort aan werknemers, het lage aantal kandidaturen en de verkorting van de loopbaan van gekwalificeerd zorgpersoneel. Dit leidt tot de wens om de beroepen in de zorg aantrekkelijker te maken, met humanere werkomstandigheden (ritme, werkplekken enz.) en een betere waardering van bestaande competenties.

Er moeten middelen vrijgemaakt worden om het ideale zorgmodel te bepalen, gebaseerd op de toekomstige noden, waarvoor nieuwe competenties en nieuwe beroepen nodig zijn. Er zijn deelnemers die een klemtoon leggen op het noodzakelijk bekijken van de sociale determinanten op het vlak van toegang tot gezondheidszorg en van de arbeidsomstandigheden. Met betrekking tot het

anticiperen op 2050, moet men ook rekening houden met potentiële toekomstige crisissen (en de manier waarop ze met elkaar verbonden en verweven zijn). Het gaat dus om de robuustheid van systemen en het vermogen om zich aan te passen en te overleven op de lange termijn. Eén deelnemer vindt het in Nederland ontwikkelde model denktank Nederland 2040 1 inspirerend. De zorgberoepen gaan veel verder dan private en publieke structuren; ze omvatten ook de informele economie (met inbegrip van mantelzorgers), wat voor sommige deelnemers impliceert dat er moet worden gewaakt over erkenning, contractualisering naar sociale bescherming toe van deze zorgenden die officieel onzichtbaar zijn voor het BBP. Moet men die informele activiteiten dan structureel formaliseren (en dus deel laten uitmaken van de "markt"), met het risico dat er onzekere banen worden gecreëerd, of moeten de informele activiteiten worden geholpen om zich te ontwikkelen? Daarover lopen de meningen van de deelnemers uiteen.

De gesprekken maakten duidelijk dat er een spanning bestaat met betrekking tot de te creëren banen, ofwel volgens de noden van de werkgevers, ofwel volgens de competenties en wensen van de werknemers. Winstbejag als enige drijvende kracht achter ondernemingen die actief zijn in de gezondheidszorg was ook een punt van verschil, met de suggestie dat hun economische activiteiten zouden moeten worden ingebed in een bijdrage die noodzakelijkerwijs wordt bepaald door het algemeen belang. De correlatie tussen werk en gezondheid² noopt tot het vastleggen van de arbeidsvoorwaarden die nodig zijn om de gezondheid van werknemers te beschermen. Sommige deelnemers benadrukken eveneens dat erop moet worden toegezien dat ondernemingen kunnen concurreren en dat er voldoende middelen zijn voor O&O in de gezondheidszorg.

2. Ontwikkeling van een "gender proof" sociale zekerheid

Specifieke gezondheidskwesties die vrouwen of genderminderheden treffen, vereisen een "gender proof" sociale zekerheid. Er waren deelnemers die aangaven dat met de verschillen in onze samenleving inzake gezinspatronen, levensstijlen en gezinssamenstellingen (alleenstaanden, alleenstaande ouders enz.) rekening moet worden gehouden.

De genderkwestie moet gezien worden als een maatschappelijk (ook thuis), cultureel en educatief aandachtspunt dat het mogelijk moet maken vraagtekens te plaatsen bij over genders uitgesplitste hiërarchische en maatschappelijke verhoudingen en loonverhoudingen en de plaats en de rollen van vrouwen (aan vrouwen toegewezen taken, vervrouwelijking van beroepen). Er vallen ook keuzes te maken op het gebied van overheidsinvesteringen: moeten we het kindergeld verhogen of de openbare diensten versterken ter ondersteuning van een goed presterende gezondheidszorg (openbaar vervoer, kinderdagverblijven enz.) om de werkloosheidsval te verkleinen? De kwestie van meer "vermannelijking" en diversiteit (buiten het gendersaspect) in de gezondheidszorg kwam eveneens naar voren tijdens de discussies.

3. Aanpassen van de opleidingen die leiden tot een loopbaan in de zorg, naargelang van de evoluties in de samenleving

Voor sommige deelnemers betekent dit investeren in gezondheidsbevordering door het versterken van een op preventie gebaseerd model. Ook gaat het om het integreren van de gevolgen van de klimaatverandering en de noodzakelijke aanpassingen in de opleiding van werknemers op grond van een holistische benadering. Er is ook vermeld dat criteria die onontbeerlijk zijn met het oog op de ecologische transitie moeten vastgelegd worden in de toelagen voor opleidingsstructuren voor vakmensen.

Onderwijs mag niet gereduceerd worden tot een proces dat alleen toekomstige werknemers opleidt, maar moet ook toekomstige burgers vormen door ook aandacht te hebben voor: het concept One Health, milieueducatie, gezondheidseducatie en burgerschapseducatie. Voor sommige deelnemers

gaat het eveneens om het zorgen voor opleidingen in sociaal ondernemerschap in onderwijs- en opleidingstrajecten.

Even relevant lijkt voor bepaalde deelnemers dat de mobiliteit van werknemers wordt versterkt via onderwijs en bijscholing. Er zijn deelnemers aan het forum die erop wijzen hoe belangrijk het is alle "opleidingstrajecten" die naar zorg- en gezondheidsberoepen leiden in kaart te brengen (rekening houdend met de verscheidenheid aan levenstrajecten) qua looptijd en vorm (korte cursussen, duaal leren enz.). Zo'n cartografie zou de huidige en toekomstige competenties (met name op het gebied van soft skills) duidelijk maken, evenals de mogelijkheden voor omscholing en bijscholing, in een traject waarin individuen ook verantwoordelijk zijn voor het ontwikkelen van hun eigen leerproces.

Voor sommige deelnemers impliceert dit ook dat bepaald moet worden welke bruggen versterkt of geslagen moeten worden tussen het onderwijsveld en de organisaties in de gezondheidssector. Door de middelen van de actoren op het terrein te versterken helpen deze processen de afstand te verkleinen tussen mensen die ver van de arbeidsmarkt af staan en kansen op werk. Door het concept One Health toe te passen geven de deelnemers aan dat het verplegend personeel het belangrijkste "middel" is dat in de zorgsector behouden moet blijven. Daarom is het noodzakelijk opnieuw na te denken over de manier waarop de gezondheidszorg wordt gefinancierd, temeer daar de bevolking vergrijst.

4. Het gezondheidszorgsysteem robuuster maken in het licht van de uitdagingen op het gebied van milieu, energie en circulariteit van hulpbronnen

Meerdere problematieken die verband houden met de milieu-impact van materieel en hulpbronnen in de gezondheidszorg worden genoemd, zoals water- en luchtvervuiling, de vele verpakkingen, de grondstoffen voor geneesmiddelen en het principe van eenmalig gebruik. Er is dus ruimte voor verbetering, compatibel met de gezondheidsnormen, om de systemen en infrastructuren robuuster te maken. Er zijn deelnemers die aangeven dat het gaat om opnieuw concipiëren, over opnieuw na te denken over toegankelijkheid, circulariteit, efficiëntie, mutualisatie en decarbonisatie.

Robuuste gezondheidszorg houdt ook preventie in. Als prioritair daarbij noemt men het saneren en renoveren (met gebruik van geschikte materialen en processen) van de huizen van de kansarmste mensen, om de gezondheidsrisico's voor hen te verkleinen.

De deelnemers hadden het eveneens over wat op het spel staat door het ECTi4 te annuleren. De vraag rijst ook of de transitie een verplichting moet zijn in al het beleid en alle bevoegdheden van de overheid, of de bevoegdheid van één enkele minister.

5. Ongelijkheid bij de toegang tot hoogwaardige gezondheidszorg verminderen

De toegankelijkheid (financieel, geografisch, informatief, op informaticagebied) tot degelijke gezondheidszorg is voor sommige deelnemers een belangrijk punt, meer bepaald in de context van een vergrijzende bevolking en een toename van pathologieën als gevolg van de klimaatverandering. Bovendien wijzen sommige deelnemers met nadruk op de ongelijkheid ten opzichte van vervuiling en de aandachtspunten bij de aanpassing aan de klimaatverandering, die sterker tot uiting komen in kansarme buurten. De digitalisering van de gezondheidszorg zou ook de ongelijkheid kunnen vergroten door het bestaan van de digitale kloof.

Andere deelnemers geven aan dat de Gini-index⁵ aantoont dat België nog vooruitgang moet boeken om de inkomensongelijkheid te verkleinen. Sommige deelnemers zeggen dat de transitie pas

rechtvaardig zal zijn als de kwestie van privileges en de concentratie van rijkdommen wordt besproken. De veralgemeende conventionering van artsen en de link met de financiering van de sociale zekerheid zijn aandachtspunten die ook moeten worden verfijnd.

6. Reorganisatie van de financiering van de gezondheidszorg, rekening houdend met de systemische impact ervan

Het aanpassen en reorganiseren van de financieringssystemen van de gezondheidszorg lijkt een unaniem erkend aandachtspunt te zijn. Voor sommige deelnemers moeten O&O en experimenten worden aangemoedigd, met als doel het gezondheidszorgsysteem robuuster te maken. Sommige deelnemers vinden het noodzakelijk na te denken over de regulering van bepaalde investeringen, in de vorm van hogere belastingen op vervuilende activiteiten of een verbod op steun en subsidies voor bedrijven die vervuilen en dus schadelijk zijn voor de gezondheid.

Er is tussen de deelnemers een discussie geweest over de spanning tussen de verschillende percepties van de rol van privébedrijven in de gezondheidssector. Sommigen pleiten voor het decommercialiseren van de gezondheidszorg om billijke toegang te garanderen, met name voor de kansarmsten, terwijl anderen de voordelen van privatisering zien, zoals keuzemogelijkheden voor patiënten en innovatie voor de sector.

Investeringen in infrastructuur moeten volgens bepaalde deelnemers worden overwogen om onze systemen aan te passen aan voorspelbare rampen (overstromingen bijvoorbeeld) en daardoor de impact voor mens, milieu en begroting tot een minimum te beperken. De financieringsbronnen voor deze investeringen zouden beter moeten worden onderzocht. De meningen hierover lopen uiteen, vooral inzake het belasten van vervuilende activiteiten zoals de luchtvaart, en de strijd tegen belastingontwijking en fiscale fraude.

7. Uitwerking van de evoluties van het gezondheidssysteem volgens het concept One Health door België en zijn internationale dynamiek te situeren

Over internationale solidariteit moet volgens sommige deelnemers worden nagedacht rekening houdend met beslissingen uit het verleden om de productie van bepaalde producten te verplaatsen en van de maatschappelijke gevolgen en milieugevolgen daarvan. Dit roept de vraag op om milieucriteria en sociale criteria te versterken (vooral via billijke handel) in internationale verdragen en relaties (economisch, wetenschappelijk, uitwisseling van competenties enz.). Sommige deelnemers werpen op dat over de toegang tot grondstoffen moet worden gewaakt.

Sommige deelnemers wijzen erop dat de opvang van klimaatvluchtelingen een kwestie van klimaatrechtvaardigheid is. Het gaat dan bijvoorbeeld om het waarborgen van toegang tot de arbeidsmarkt voor migranten (met name in de gezondheidszorg, waar een tekort aan arbeidskrachten heerst). Ook gaat het erom toe te zien op het naleven van de regels van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO), met inbegrip van diensten die worden geleverd in het kader van onderaannemingscontracten.

De COVID-19-pandemie heeft de problematiek van billijke toegang tot technologieën beschermd door patenten aan de orde gesteld, en meer specifiek wat vaccins betreft. Een verschil van mening duikt op over de particuliere of publieke eigendom van kennis (en dus van patenten). Sommige deelnemers zeggen dat investeringen in O&O een risico zijn dat door een groot aantal ondernemingen wordt genomen en dat het vandaag mogelijk maakt te komen tot de ontdekking van oplossingen tijdens crisissen.

Crisissen schudden systemen wakker: de Covid-19-pandemie en de energiecrisis van 2022 hebben systemen (tijdelijk) dichterbij hun planetaire limieten gebracht, zonder structurele oplossingen te bieden. Over gezondheid moet op holistische wijze worden gedacht, door de determinanten ervan te integreren (vervuiling, voeding, relaties op het werk enz.) en systemische interacties met andere systemen zoals voeding (pesticiden, PFAS6 enz.), mobiliteit (luchtvervuiling, wel of geen regelmatige lichaamsbeweging) en huisvesting (materialen, toegankelijkheid tot groene ruimten, energie-efficiëntie enz.). Het RIA-AIR proces⁷ wordt in vraag gesteld wat zijn doelmatigheid betreft om de systemische aandachtspunten mee te nemen, er wordt gesuggereerd een ander beoordelingsproces te bedenken.

4. Mobiliteit en vervoerssysteem

1. Toegang tot gegevens om scenario's te bouwen

Voor sommige deelnemers is de toegankelijkheid van de gegevens die nodig zijn om de verschillende impactanalyses uit te voeren, een voorwaarde voor het formuleren van strategische aanbevelingen die bijdragen de vergroening van de mobiliteit. Die analyses zullen het mogelijk maken de weerslag op het milieu van de beoogde vervoerswijzen (personen/goederen) zo klein mogelijk te houden en kunnen op die manier input leveren voor verschillende beleidsmaatregelen die worden overwogen op het gebied van mobiliteit. Deze impactanalyses impliceren dat men rekening houdt met verschillende vereisten die bijvoorbeeld slaan op ruimtelijke ordening, verplaatsingsnoden voor bepaalde beroepen, enz.

De gegevens die nodig zijn voor het uitwerken van deze impactanalyses, hebben bijvoorbeeld betrekking op: de beoogde vervoerswijzen om te voldoen aan de verplaatsingsbehoeften voor mensen en goederen, de voertuigen die in gebruik zijn en de verwerking ervan op het einde van hun levensduur, of de nood aan kritieke grondstoffen voor de elektrificatie van het vervoerssysteem. Vertrekkend van deze gegevens zal interdisciplinair onderzoek moeten worden verricht. Deze analyses zullen het bijvoorbeeld mogelijk maken ex-ante de risico's voor armoede te beoordelen en de geregistreerde evoluties (ex-post) regelmatig te volgen.

2. Evolutie van het gedrag

In een wereld waar het respect voor de grenzen van de planeet al onder druk staat, lijkt er een consensus te zijn bereikt over de noodzaak om het gebruik van grondstoffen voor economische activiteiten te verminderen. Sommige deelnemers zeggen dat daarvoor een gedragsverandering nodig is en dat het informeren van de consumenten (huishoudens, bedrijven enz.) over de milieueffecten van de manier waarop ze zich verplaatsen daartoe een eerste vereiste is. Andere deelnemers benadrukken de noodzaak van progressieve regelgeving en fiscaal beleid.

Meerdere deelnemers hebben er eveneens op gewezen dat gedragsverandering niet voor iedereen zo vanzelfsprekend is. Mensen met een laag inkomen zullen bijvoorbeeld niet altijd een elektrische auto of fiets kunnen kopen. Met name meer gedeelde mobiliteit of betaalbaarder en toegankelijker huursystemen van dit vervoerstype voor de kwetsbaarsten zou een oplossing kunnen vormen. Sommige deelnemers benadrukken dat de overheid deze manier van werken zou moeten faciliteren en in deze oplossingen zou moeten investeren, waardoor ze kan profiteren van een dubbel dividend, aangezien dit soort maatregelen zowel aan armoedebestrijding als aan duurzaam vervoer bijdraagt.

Het gaat er eveneens om mensen aan te moedigen het openbaar vervoer te gebruiken en zich op een actieve manier te verplaatsen, zowel privé als beroepshalve. In verband met het aanmoedigen van het gebruik van openbaar vervoer hadden sommige deelnemers het over veiligheid. In deze optiek sloegen de aanbevelingen zowel op een noodzakelijke verbetering van de verkeersveiligheid

als op een betere openbaarvervoersdienst om verplaatsingen met het openbaar vervoer aan te moedigen.

Telewerken, dat in bepaalde activiteitssectoren mogelijk is, kan beslist de nood aan verplaatsing verkleinen, maar is niet altijd voor alle beroepen mogelijk. Sommige deelnemers verduidelijken dat telewerken niet onder alle omstandigheden mag worden opgelegd en dat het voor sommige mensen aanleiding kan zijn om meer uren te gaan werken. Er dient te worden opgemerkt dat het akkoord over het recht op disconnectie in Europa en op Belgisch niveau bedoeld is om "de bescherming van de gezondheid en veiligheid van werknemers (...) te waarborgen"

Wat het goederenvervoer betreft, stellen sommige deelnemers naast een lokale productiestrategie een "modal shift" voor, waarbij voorrang wordt gegeven aan vervoer over water- of spoorwegen.

Een denkoefening over het geldend belastingstelsel blijkt daarnaast nodig om een gedragsverandering teweeg te brengen. Sommige deelnemers zeggen dat deze herziening net zo goed betrekking zou moeten hebben op het belasten van individuen en bedrijven als op de geplande modaliteiten inzake registratierechten en notariskosten die momenteel in rekening worden gebracht voor de aankoop van onroerend goed. Wat dat laatste punt betreft is een herziening van de toepassingsmodaliteiten met betrekking tot registratierechten en notariskosten noodzakelijk om mensen aan te moedigen dicht bij hun werkplek te gaan wonen. Wat de aanpassing van het belastingstelsel betreft, geven sommige deelnemers aan dat het van belang zal zijn te zorgen voor meer internationale homogeniteit om onevenwichten tussen landen te vermijden.

Het invoeren van een "slimme" kilometerheffing zou eveneens moeten worden overwogen om bepaalde verplaatsingen te ontmoedigen (volgens het principe "de vervuiler betaalt"), aldus sommige deelnemers. Deze kilometerheffing zou voor iedereen moeten gelden en er zouden corrigerende maatregelen moeten komen in functie van het betrokken publiek (zie ook deel 4. Financieringsbron). In dezelfde geest zou een belasting kunnen worden geheven op producten die niet milieuvriendelijk zijn. Nog altijd met betrekking tot stimulerende mechanismen, moeten verschillende maatregelen worden gehandhaafd (of zelfs versterkt), zoals het mobiliteitsbudget of de Euro-norm.

3. Ontwikkeling van nieuwe opleidingen en competenties

Om aan de nood aan nieuwe competenties te voldoen, zullen nieuwe multidisciplinaire opleidingen (technisch/sociaal/ruimtelijke ordening) moeten worden vastgelegd. De automatisering van bepaalde vormen van transport maakt het noodzakelijk technische vaardigheden te ontwikkelen. Sommige deelnemers geven aan dat deze opleidingsbehoeften vooral voelbaar zullen kunnen zijn bij het ontmantelen van de auto-industrie, die zeker tot loopbaanveranderingen zal leiden. Polyvalentie op het vlak van vaardigheden zal gevaloriseerd moeten worden en jongeren dienen in de richting van manuele beroepen te worden gestuurd door de arbeidsvoorwaarden en de bezoldiging aantrekkelijker te maken. Het gebruik van de binnenwateren voor vrachtvervoer zal eveneens een nood aan opleidingen met zich meebrengen.

Sommige deelnemers wijzen op het risico van een talentvlucht. In die zin zal moeten worden nagedacht om ervoor te zorgen dat in België ontwikkelde competenties het land niet verlaten. De verschuiving van wegtransport naar vervoer over de binnenwateren zal het eveneens noodzakelijk maken meer mensen op te leiden, aangezien de sector momenteel te kampen heeft met een tekort aan personeel.

Het zal daarnaast nodig zijn de ontwikkeling van bijscholing aan te moedigen en te begeleiden door een sociale dialoog op te zetten om overeenstemming te bereiken over de te volgen principes. Er is

op gewezen dat de financiering van opleidingen een collectieve verantwoordelijkheid is van bedrijven en regering.

Volgens sommige deelnemers zal het er eveneens op aan komen het grote publiek en de ondernemingen bewust te maken van de noodzaak om op het gebied van mobiliteit beslissingen te nemen die voldoen aan de doelstellingen op het vlak van milieu en vergroening. In die optiek zal men mensen van jongs af aan moeten aanmoedigen te leren over de verschillende opties inzake "duurzame" mobiliteit en de ondernemingen moeten sensibiliseren om beslissingen te nemen die hun koolstofafdruk verkleinen.

4. Anders denken over ruimtelijke ordening

Een herziening van de ruimtelijke ordening zal het mogelijk maken de behoefte aan vervoer te verminderen (bijvoorbeeld door maatregelen door te voeren die mensen aanmoedigen om in stedelijke centra te blijven). Een aantal deelnemers wijst erop dat een vermindering van de verplaatsingsbehoefte wordt bewerkstelligd door nabijheid van de werkplek maar ook van de verschillende plaatsen die voor het leven van belang zijn (kinderdagverblijven, scholen, zorginstellingen enz.), door infrastructuur te ontwikkelen die het gebruik van openbaar vervoer of zachte mobiliteit aanmoedigen. De ruimtelijke ordening zal ook moeten worden geoptimaliseerd om de toegang tot deze diensten voor eenoudergezinnen te vergemakkelijken. De ontwikkeling van korte ketens, zowel tussen bedrijven (B2B) als tussen bedrijven en consumenten (B2C), moet eveneens meer worden aangemoedigd.

Bij het uitwerken van nieuwe vervoersnetwerken is het van belang te waken over de inclusiviteit van iedereen (vrouwen, kinderen, mensen met beperkte mobiliteit), terwijl het vervoer ook fysiek en financieel toegankelijk moet zijn, betrouwbaar en efficiënt. Sommige deelnemers benadrukken hoe primordiaal het is bij het beleid inzake stedenbouw en ruimtelijke ordening rekening te houden met gender om inclusievere openbare ruimten te bevorderen. Dit zal de veiligheid, de toegankelijkheid, de burgerparticipatie en levenskwaliteit verbeteren voor vrouwen en genderminderheden. Het gaat erom een mobiliteitssysteem te bieden dat toegankelijk en betaalbaar is en dat verschillende vervoerssystemen en combinaties daarvan naast elkaar laat bestaan. Sommige deelnemers wijzen erop dat deze ontwerpprocessen op lokaal, gewestelijk of nationaal niveau moeten plaatsvinden in co-creatie met alle verschillende gebruikers van vervoer, inclusief de kwetsbaarste.

Een reeks voorzieningen zou een daling van het aantal individuele en zakelijke verplaatsingen mogelijk moeten maken. In die zin zijn verschillende opties geformuleerd: de efficiëntie van de vervoermiddelen in de stad optimaliseren (privé, professioneel, leveringen), een uitgebreid netwerk van fietspaden aanleggen tussen punten die voor mensen van belang zijn (stations, werkplekken enz.), knooppunten creëren die transmodaliteit garanderen, goederenvervoer over het water of per spoor bevorderen en meer ontradende parkeerplaatsen bij de toegangen tot steden.

5. Technologische innovatie aanmoedigen

Een deel van de oplossing voor de problemen die worden veroorzaakt door de uitstoot van broeikasgassen zal bij technologische innovatie liggen. Er is op gewezen dat er niet één oplossing of technologie bestaat die de voorkeur verdient om aan de transportbehoeften te voldoen. Sommige deelnemers menen dat men een combinatie van technologieën moet overwegen met als gemeenschappelijke eigenschap dat ze koolstofneutraal zijn (inclusief waterstof, synthetische brandstoffen ...).

Terwijl sommigen rekenen op de ontwikkeling van nieuwe elektrische en/of zelfrijdende voertuigen die aangepast zijn aan de weg, d.w.z. kleiner en lichter, herinneren anderen eraan dat de

elektrificatie van voertuigen geen oplossing is om de ecologische voetafdruk van de mobiliteit te verkleinen, want hoewel ze de uitstoot van broeikasgassen plaatselijk vermindert, vergroot ze de behoefte aan beperkte hulpbronnen (in het bijzonder voor het bouwen van batterijen). In deze context is het van belang te werken aan evoluties op het vlak van batterijen om de afhankelijkheid van zeldzame metalen te beperken, maar eveneens andere alternatieven voor individuele voertuigen te overwegen om aan de mobiliteitsbehoeften te voldoen.

Als onderdeel van een Europese strategie ter bevordering van de circulaire economie en Europese korte ketens zou de beoogde technologie kunnen uitmonden in het bedenken van minder vervuilende transportmiddelen en onze afhankelijkheid van andere landen verminderen. Met betrekking tot de exploitatie van grondstoffen stellen sommige deelnemers voor op mondiaal niveau een institutionele dialoog te organiseren over olievoorraden en over de zeldzame metalen die nodig zijn voor de elektrificatie van vervoerswijzen.

In combinatie met het beleid rond ruimtelijke ordening zal de toenemende digitalisering van bepaalde professionele taken het mogelijk maken de behoefte aan mobiliteit te verkleinen en a fortiori bij te dragen aan de vergroening van de mobiliteitssector, aldus sommige deelnemers. Andere deelnemers wijzen er daarentegen op dat de digitalisering van de economie telewerken niet voor iedereen mogelijk maakt en dat er eveneens rekening moet worden gehouden met de digitale kloof.

De veranderingen ten gevolge van de ontkoling van de transportsectoren zullen een impact hebben op de beroepen in de mobiliteitsbranche en bijgevolg op de vaardigheden die nodig zullen zijn om een job in de sector te krijgen (elektrificatie, ICT, software). Daarnaast zal een deel van de werknemers in deze sectoren kunnen omschakelen naar het openbaar vervoer, waar de enorme toename van het aanbod een vraag naar personeel zal genereren (bestuurders, onderhoudswerk enz.).

6. Financieringsbronnen identificeren

Voor sommige deelnemers staat de invoering van een kilometerheffing (op CO₂-uitstoot) met correctiemechanismen voor bepaalde bevolkingscategorieën centraal voor het financieren van de investeringen die nodig zijn om de mobiliteitssector te vergroenen. Op het vlak van belastingen is eveneens overwogen te voorzien in nieuwe mechanismen voor passagiers die regelmatig gebruik maken van vliegtuigen (frequent flyer levy¹⁰). Andere deelnemers opperen een globale financiering via accijnzen. Er is echter geen unanimitéit over deze piste, aangezien de elektrificatie van het transport zal leiden tot een daling van de inkomsten uit accijnzen (wat zal leiden tot de noodzaak van een belasting op elektriciteit).

Er zijn andere financieringsbronnen naar voren geschoven, zoals het progressiever maken van de inkomstenbelasting (door het toevoegen van schijven voor de hoogste inkomens), het belasten van vermogenswinsten of beurstransacties. Er is ook voorgesteld een belasting te heffen op zogeheten niet-duurzame leveringen. Tot slot is eveneens het gunstregime voor bedrijfswagens genoemd als een praktijk die zo snel mogelijk zou moeten worden afgeschaft. De middelen die het einde van dit regime de staat zou opleveren, zouden dan geïnvesteerd kunnen worden in duurzame oplossingen die werken voor iedereen, vooral voor de kwetsbaarsten.